

עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס־קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות – בחינה מתודשת

זכי שלום

מבוא

עם סיומה של מלחמת העצמאות ופתיחתן של השיחות על הסכמי שביתת הנשק התעוררו בקרב אישים רבים בהנהגת המדינה ציפיות כי יושג הסכם שלום כולל בין ישראל לבין מדינות ערב.¹ ההנחה היתה שהמהלומה הקשה שספג העולם הערבי במלחמה וההכרה הבין־לאומית הגדלה והולכת במדינת ישראל לא יוכלו שלא לגרום למדינות ערב להתפכח מן האשליה שיש ביכולתן – או שיהיה ביכולתן בעתיד הנראה לעין – להביא לחיסולה של 'הישות הציונית'. התפכחות זו, כך הניחו, תוביל את מדינות ערב להכיר בכדאיות ההשלמה עם קיומה של מדינת ישראל וכינון יחסי שלום עמה.

על רקע תפיסה זו בלטה באותה תקופה מגמתה המובהקת של הנהגת המדינה, ובן־גוריון בראשה, להציג את הסכמי שביתת הנשק כהסכמים בעלי אופי צבאי, וממילא – זמני. למגמה זו היו השפעות מרחיקות לכת גם על תפיסת אופיים של קווי שביתת הנשק: בהיותם מרכיב מרכזי בהסכמי שביתת הנשק נתפסו גם הם כבעלי אופי זמני – עד שיושג הסדר שלום ישראלי־ערבי, שבמסגרתו יוגדרו גבולות הקבע של מדינת ישראל.

ואולם, בהדרגה התברר כי ציפיות אלו לא יוכלו להתממש בעתיד הנראה לעין. בקרב הנהגת המדינה הלכה והתבססה ההערכה כי מגמת פניהן של מדינות ערב אינה להכרת אמת במדינת ישראל ולכינון יחסי שלום עמה.² על רקע הערכה זו החלה להתעורר בישראל ההכרה כי יש צורך לשנות באופן מהותי את דרך תפיסתם של

1. לדיון מפורט יותר בנושא הציפיות להסדר לאחר הסכמי שביתת הנשק ראה: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, p. 46 [להלן: שליים, הקנוניה].
2. בשאלה מדוע לא הושג בסופו של דבר הסדר ישראלי־ערבי עסקו, בין היתר, החוקרים הבאים: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991; א' אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים וקריית שדה־בוקר 1994; B. Morris, *Israel's Border Wars 1949-1956: Arab Infiltration, Israeli Retaliation, and the Countdown to the Suez War*, Oxford 1993, pp. 1-21

הסכמי שביתת הנשק. שלא כבעבר, כעת בלטה הנטייה להדגיש את אופיים המדיני – וממילא הקבוע – של הסכמים אלה ושל קווי הגבול שנקבעו במסגרתם. תמורות אלו בהערכת היחסים המתהווים בין העולם הערבי לבין מדינת ישראל, השתקפו, בין היתר, בהתבטאויות חוזרות ונשנות של אישים בהנהגת המדינה, ובראשם דוד בן־גוריון, שהציגו את מפת קווי שביתת הנשק שעוצבה בעקבות מלחמת העצמאות כאחד ההישגים הבולטים של המלחמה (נוסף על הבטחתו של רוב יהודי במדינה ומניעת בנאומה של ירושלים). כמו כן הודגשו נכונותה של מדינת ישראל לכוונן שלום עם מדינות ערב על בסיס גבולות אלה, והכזרה שלה למקד את עיקר מעייניה במאמצים לשמור על שלמותם של קווי שביתת הנשק אל מול הנסיגות להסיגה למסגרת גבולות מצומקת יותר.³

מגמה מוצהרת זו, שלעיתים אף התבטאה במדיניות מעשית, הובילה חוקרים אחדים לדעה כי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות אימצה ההנהגה בישראל מדיניות עקרונית של סטטוס־קוו טריטוריאלי. הבולט שבין חוקרים אלה, מרדכי בר־און, מסכים אמנם כי היו גם ביטויים לעמדות שונות בקרב ההנהגה, אך הוא מוסיף:

ההנחה היסודית [...] היא שחרף הוויכוחים והלבטים שאף פעם לא פסקו בישראל על שאלת הגבולות הרצויים לה למדינה מאז הקמתה, ולמרות העובדה שלפחות פעם אחת במשך שנות החמישים נעשה ניסיון של ממש לשנות את הגבולות ולהרחיב את הבסיס הטריטוריאלי של המדינה – הייתה ישראל בשנים ההן מדינה שדבקה בסטטוס קוו שנוצר בתום מלחמת תש"ה, וביקשה להגן עליו.⁴

כאמור, בר־און מקבל כעובדה שבמקביל להכרה בהישג העצום שהיה גלום בגבולות שביתת הנשק, ובמקביל למגמות ההשלמה עם הסטטוס־קוו הטריטוריאלי,

3. על עמדות ההנהגה בישראל בסוגיית הטריטוריאליה בהקשר להסדר מדיני ראה: ז' שלום, 'התנגדות בן־גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליה מ־1949–1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 197–213.

4. מ' בר־און, 'סטטוס־קוו לפני – או אחרי? הערות פרשנות למדיניות הביטחון של ישראל 1949–1958', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 65 [להלן: בר־און, 'סטטוס־קוו']. דעה נחרצת יותר בסוגייה זו מציג החוקר דוד טל. בהקדמה למחקרו על מדיניות הביטחון השוטף בתקופה שבין תום מלחמת העצמאות לבין מבצע קדש כותב טל: המחקר הנוכחי יראה את החשיבות הרבה שהיתה בעיני המנהיגות הישראלית למסגרת שביתת־הנשק, שקבעה את מהותה ואופייה של פעילות הביטחון השוטף. הנחת היסוד שקבעה את אופייה של המדיניות הישראלית היחס למשטר שביתת־הנשק ופעילותה הבטחונית והמדינית בשנים הקרובות היתה שעליה לדבוק בהישגים הטריטוריאליים והדמוגרפיים שהושגו במהלך 1948, ומתוך כך לדבוק במשטר שביתת־הנשק ובסטטוס־קוו. ראה: ד' טל, 'התפתחותה של תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: 1949–1956', עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 1994, עמ' 1.

ניכרת אצל לפחות מקצת המנהיגים תחושה עמוקה של אי שביעות רצון ממפת גבולות זו. ואולם, לפי התרשמותו אין להעניק לביטויים אלו חשיבות רבה מדי. הוא סבור כי הם משקפים הלכי רוח בלבד, וכי הגורם המרכזי שיש לבחון הוא המדיניות הרשמית שאימצה הנהגת המדינה.⁵

אין חולק על כך שבסופו של דבר, מה שמשקף באופן קונקרטי את עמדותיה של מדינה הוא המדיניות הרשמית המוצהרת שלה ולא משאלות הלב. עם זאת, אנו סבורים כי בהקשר הישראלי הנמרצות שבה הושמעו ביטויי אי שביעות הרצון מן הסטטוס-קוו הטריטוריאלי, תכיפותם והעובדה שמקורם היה ברובד הבכיר ביותר של ההנהגה הלאומית אינם מאפשרים לראות בהם תופעה זניחה בהשוואה למדיניותה הרשמית של ההנהגה בישראל. לנו נראה כי ממדיה ומאפייניה של תחושה זו הפכו אותה לגורם חשוב ביותר בעיצוב מדיניות החוץ והביטחון של מדינת ישראל.

תחושת ההחמצה הטריטוריאליה לאחר מלחמת העצמאות

הפולמוס סביב תחושת ההחמצה

בהתבטאויותיה של ההנהגה בישראל בקשר לשאלת הסטטוס-קוו הטריטוריאלי ניכרו, כאמור, שתי מגמות עיקריות. המגמה האחת באה לידי ביטוי בעיקר בהצהרות הרשמיות, שבהן הוצגה עמדה של השלמה עם גבולות שביתת הנשק מצד מדינת ישראל ונכונות להגיע להסדר ישראלי-ערבי על בסיס גבולות אלה. המגמה השנייה באה לידי ביטוי במישור הלא-פורמלי, בהבעת תחושות של צער ואכזבה נוכח העובדה שבמלחמת העצמאות החמיצה מדינת ישראל הודמנות - אולי בלתי חוזרת - לקבוע לעצמה מפת גבולות ההולמת את מאווייה ההיסטוריים ואת צרכיה הבטחוניים יותר מאשר מפת גבולות שביתת הנשק. ממילא הובעו במסגרת מגמה זו שאיפות 'לתקן את המעוות' אם ייווצרו הנסיבות המתאימות לכך.

5. וכך מנסח מ' בראון את תפיסתו: 'יכולה לבוא דרישה לשינוי במצב הטריטוריאלי [...] הדרישה לשינויים אלו [...] יכולה לנבוע מרגשות של כעס וצדקנות שיהיו רווחים במדינת הסטטוס קוו [...] [או] מן הרצון לנצל את ההזדמנות לשיפור של המצב הלאומי ולהגשים שאיפות שהיו חבויות עמוק בלבם של אזרחי מדינת הסטטוס קוו גם לפני שהמלחמה פרצה, אלא שהם נבלמו מחמת ההעדפה, שניתנה על ידי המנהיגות הקובעת, לשימור הסטטוס קוו. [...] לעניין זה יש להבחין בין הלכי רוח הרווחים בקרב העם ומוצאים את ביטויים בכלי התקשורת, בהכרזות פומביות של מנהיגים אלו או אחרים או אף במצעי הבחירות של מפלגות שונות, לבין הכרעותיה של המנהיגות השולטת במדינה וקובעת בפועל את קווי מדיניותה. כמו כן יש להבחין בין מאוויי לב ואף ביטויי חלומות לעתיד הרחוק, שקובעי המדיניות עצמם מבטאים מפעם לפעם, לבין מטרות ריאליות של המדיניות המעשית שהם מנהלים, בין 'החזון' ובין 'הרצון הקונקרטי'. [...] מה שקובע בפועל למעשה את דרכה של מדינה ביחסיה הבינלאומיים לא יהיו מאוויי לב והרהורי לב, אלא הכרעות מחייבות, הנאות לידי ביטוי בראש ובראשונה בהתנהגותה של המדינה בפועל'. בראון, 'סטטוס-קוו', עמ' 69-70.

עובדת קיומה של תחושת החמצה בהקשר של מלחמת העצמאות יש בה כדי להפתיע, ולא במעט. במשך שנים רבות היתה מושרשת בארץ האמונה כי עצם הישרדותו של היישוב היהודי במלחמה היתה הישג כביר, כמעט נס. ההישג נחשב עצום בעיקר נוכח תנאי הפתיחה הקשים מנשוא של המלחמה מנקודת מבטה של מדינת ישראל, כפי שנתפסו בעיני דוד בן-גוריון ואישים אחרים בהנהגת המדינה.⁶ זאת ועוד, במלחמת העצמאות היו הישגיה של מדינת ישראל גדולים הרבה יותר מאשר עצם 'שמירת הקיים'. עם ההצלחות אפשר למנות, כמובן, את הרחבת שטח המדינה מעבר לתחום שהוקצה למדינה היהודית במסגרת תוכנית התלוקה של האו"ם; את ההכרה - ולו העקיפה - של מדינות ערב במפת הגבולות שנוצרה בתום המלחמה במסגרת הסכמי שביתת הנשק; את הבטחתו של רוב יהודי דומיננטי במדינת ישראל; ואת ביסוס מעמדה של ירושלים, ולו גם החצויה, כבירת מדינת ישראל.

היה אפוא מקום להניח כי המדינה, שזכתה להישגים מעין אלה על אף נחיתותה הכוללת 'על הנייר' מול מדינות ערב, תשאב סיפוק מלא מהישגיה. והנה, למרות המודעות הכלל-לאומית להישגיה של מלחמת העצמאות, ולמרות ההכרה באילוצים הקשים שבהם עמדה מדינת ישראל - אילוצים שהקשו עליה ואולי אף מנעו ממנה להרחיב את הישגיה, ניתן להתרשם כי בהוויה הציבורית של מדינת ישראל בשנים שלאחר מלחמת העצמאות הלכה ונשתרשה תחושה של החמצה אשר לא נתנה מנוח.

מקורה של תחושה זו היה, בראש ובראשונה, בהערכה כי יחסי הכוחות בין מדינת ישראל למדינות ערב שנלחמו נגדה בשלביה המאוחרים של מלחמת העצמאות היו עשויים לאפשר לצה"ל להשיג הישגים גדולים הרבה יותר מאלה שהושגו בסופו של דבר. מטבע הדברים הושם דגש על ההיבט הטריטוריאלי, אם כי לא חסרו התבטאויות - מרומזות בדרך-כלל - בדבר החמצת הזדמנויות להגדיל עוד יותר את הרוב היהודי במדינת ישראל באמצעות 'האצת' יציאתם של הערבים מתחומי המדינה.⁷

דוד בן-גוריון היה, ללא ספק, גורם מוביל בביסוס התפיסה כי לא שיקולים של יחסי כוחות צבאיים הם שמנעו הרחבה של קווי שביתת הנשק, בעיקר בחזית המזרחית. 'אנחנו מבכרים שלום על פני מלחמה', אמר בן-גוריון בשלהי מלחמת העצמאות, '[...] אם מחר נראה שמדינות ערב - כולן יחד או אחדות מהן - רוצות בשלום עם ישראל [...] נעשה כל המאמצים כדי שהדבר יבוצע [...] אם כי יודעים אנו שעל-ידי מלחמה עכשיו נוכל להשיג יותר'.⁸

6. על יחסי הכוחות במלחמת העצמאות ראה: ע' אילן, אמברגו: עוצמה והכרעה במלחמת תשי"ח, תל-אביב 1995. וראה גם: B. Morris, *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford 1994, pp. 13-16

7. ביומנו מתייחס בן-גוריון לסכנות הדמוגרפיות הכרוכות בכיבוש הגדה המערבית ואומר: 'החמצנו בשעת מלחמת הקוממיות דבר מה חשוב, אבל הנעשה אין להשיב', יומן בן-גוריון, 20 באוגוסט 1954, אב"ג.

8. מועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, אמ"ע.

מגאום שנשא בכנסת חודשים ספורים לאחר מכן עולה בבירור כי ההימנעות מהרחבת שטח המדינה במלחמת העצמאות היתה נעוצה בשיקולים מגוונים, שאותם הוא אינו מפרט, אך לא בהיעדר יכולת לכך. 'אינני רוצה כרגע להיכנס לשאלה אם היינו יכולים או לא יכולים [לכבוש שטחים נוספים]', הוא אומר, '[...] אני מקבל את ההנחה שהיינו יכולים. יכולנו לכבוש את המשולש ואת כל תברון. אבל מוכרחים קצת לראות את [מכלול] הדברים לפני שהולכים לעשות אותם'.⁹

בשיחה עם הסופר חיים גורי מפרט בן-גוריון באופן ברור למדי את השיקולים הענייניים שמנעו אותו מלהכריע בזכות הרחבת המסגרת הטריטוריאלית של מדינת ישראל בשלהי מלחמת העצמאות:

הסתבכות במרחב ערבי עוין היתה כופה עלינו ברירה שלא היינו יכולים, ולא היינו רוצים, לעמוד בפניה: הפעלת שיטות דיר יאסין למען גירוש מאות אלפי ערבים שבעת ההיא כבר לא היו נוטשים את בתיהם ובורחים מפנינו או קבלתם לתוכנו. הם היו מפוצצים מבפנים את המדינה הצעירה. צעד כזה של 'תפסת מרובה' היה מביא בהכרח לסכסוך קשה עם המעצמות. קופת המדינה היתה ריקה והחלו לבוא המוני עולים. כבשנו הרבה מעבר למפת החלוקה. לפנינו עבודה ענקית לשניים-שלושה דורות. אחר כך נראה. ההיסטוריה לא נגמרה.¹⁰

במקום אחר שב בן-גוריון ומבהיר כי בזמן ההפוגה התחזק צה"ל מאוד, וממילא התחזקה גם ההערכה כי יש ביכולתו להוציא אל הפועל מבצע לכיבוש שטחים נוספים בארץ-ישראל:

בהפוגה, היינו במצב אחר לגמרי מאשר היינו בחודש הראשון של המלחמה. עד כמה שאני יכול לשפוט, היינו מסוגלים לבצע מבצע זה, להגיע עד הירדן, דרומה של רמאללה, אולי מצפונה של יריחו, ואז בית הערבה היה נשאר במקומו, כל החלק הדרומי של ירדן היה בידינו. ככיס של חברון יש מאה אלף ערבים, אבל זה לא נורא - היו מתווספים עוד מאה אלף ערבים, זה היה כדאי.¹¹

קשה שלא להתרשם כי בהתבטאויותיו של בן-גוריון בעניין ההחמצה הטריטוריאלית במלחמת העצמאות מקופלת גם ביקורת עקיפה על המטכ"ל של אותה תקופה, ובעיקר על מי שעמדו בראשו. ניתן להתרשם כי הוא ציפה שחברי פורום זה יפגינו עמדה נחרצת ובוטחת יותר בפני הממשלה. 'אילו עמד משה דיין בראש המטה

9. דברי הכנסת, 1, מושב ראשון של הכנסת הראשונה, 4 באפריל 1949, ישיבה 20, עמ' 306.

10. חיים גורי, 'בשולי אדרתו', דבר, 24 באוקטובר 1968.

11. פרוטוקול פגישת בן-גוריון עם פועלים, 21 ביוני 1963, אב"ג, תיק פרוטוקולים של פגישות.

הכללי בפרוץ מלחמת השחרור, אומר בן־גוריון בשנים מאוחרות יותר, "ייתכן שגבולות המדינה כיום היו שונים, והיינו מגיעים להישגים צבאיים גדולים יותר [...]. חבל שלא הכרתי את דיון בראשית מלחמת הקוממיות, היתה לי הרגשה שמנסים להרחיקו ממני".¹²

ביסודו של דבר התעוררה תחושת ההחמצה הטריטוריאלית בעיקר בקשר לחזית המזרחית, דהיינו – קו שביתת הנשק בין ישראל לירדן. הגבול עם ירדן הציב לפני מדינת ישראל איומים חמורים, הן במישור האסטרטגי (ביתור הארץ לרוחבה ברצועה צרה שבין קו הגבול לים התיכון, פגיעה בריכוזי אוכלוסייה במרכז הארץ וכיוצא באלה), והן בתחום מדיניות הביטחון השוטף (גבול ארוך ונפתל, שהקשה עד מאוד לסכל חדירות מסתננים לתחומי מדינת ישראל).

ההתדיינות בעניין הסיכונים שמעמיד קו גבול זה עוררה מטבעה 'הכאה על תסא' על שום החמצת הזדמנויות למסד קו גבול נוח יותר לישראל. בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב־25 ביולי 1949 הצביע בן־גוריון על בעייתיות קווי הגבול של מדינת ישראל, בהדגישו בעיקר את הבעייתיות של הגבול עם ירדן: 'הגבול שלנו הוא רע ביותר [...] גבול היבשה הוא ארוך מאוד [...] הוא גם מתפתל. בגבול היבשה אין לנו שום הגנה טבעית'.¹³ דעה דומה הביע גם הרמטכ"ל, מרדכי מקלף. בהתייעצות מדינית אמר מקלף:

עם עבר הירדן יש חילוקי־דעות רציניים. הגבול עם עבר הירדן איננו גבול,

12. הבוקר, 6 במרס 1964. במקום אחר שב בן־גוריון ומשבח את דיון על חלקו בהתרחבות הטריטוריאלית של ישראל במלחמת העצמאות: 'אני מוכרח להגיד כמה מילים על הרמטכ"ל – מכיוון שיש קאמפניה נגדו [...] לא היה איש בארץ שעשה ככה להעלות הצבא שלנו כרמטכ"ל הנוכחי [...] יליד דגניה וחניך נהלל. אני חושב שמדינת ישראל חבה לו הכרת תודה גדולה מאוד [...] הרמטכ"ל הנוכחי יש לו שכל פוליטי רב [...] הוא עשה דבר היסטורי למען הארץ – הוא רכש לנו את וואדי ערה בלי מלחמה – רק בחוכמתו הפוליטית. והוא רכש לנו את קו הרכבת לירושלים [...] הוא גיהל את המשא ומתן הזה עם עבר הירדן כחכמה כזאת, שהם הסכימו להעמיד לרשותנו את הקו לירושלים', ועדה מדינית, 28 בדצמבר 1955, אמ"ע. גם משה שרת החמיא לדיון על תרומתו להגדלת שטח המדינה. בישיבה של סיעת מפא"י הוא אמר: 'פה יושבים אנשים אשר היתה להם יד ישירה בזה [הגדלת שטח המדינה] ומדינת ישראל חייבת לאחדים מהם, ואולי לאחד מהם, את הגדלת שטחה של מדינת ישראל [...] אני מתכוון לחבר דיון, ראה: ישיבת מזכירות וסיעת מפא"י, 18 ביוני 1950, אמ"ע. על המטכ"ל הראשון ראה: 'גלבר, 'המטכ"ל הראשון של צה"ל', בתוך: מ' גאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948–1949: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (סדרת עידן), ירושלים תשמ"ח, עמ' 49–68. עם סיום המלחמה כתב בן־גוריון ביומנו את הדברים הבאים: 'משה דיון מצוין, מבטיח הרבה, אבל זקוק גם הוא לאימון נוסף', יומן בן־גוריון, 4 בינואר 1949, אב"ג. כעבור כעשר שנים, באספת בחירות, אמר בן־גוריון על משה דיון את הדברים הבאים: 'אמרתי להם מה כוחו של משה דיון כמפקד צה"ל: ארבעה "אלפים": אומץ לב, אמונה בעם, אחריות ממלכתית, אהבת ישראל. התנפלו עלי בנשיקות, ובקושי הצלחתי לצאת', יומן בן־גוריון, 3 בנובמבר 1959, אב"ג.

13. ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 25 ביולי 1949, אמ"ע א/7561/6.

ובכל תכנית לעשר השנים הקרובות, בעיית הבטחון עם עבר הירדן תמיד תהיה תמורה. לעומת זאת, עם מצרים סכסוכי הגבולות והבדלי ההשקפות אינם כה נוגדים. לכן אני חושב שצריך לנקוט בקו שונה לגבי ירדן מאשר לגבי מצרים, סוריה ולבנון [...] היחידים שיש לנו אתם עניינים תמידיים והסתגנות תמידית זה עבר הירדן - כי הגבול הזה איננו גבול.¹⁴

סוגיית כיבוש ירושלים

מקום מרכזי בדיונים שנסבו על סוגיית ההחמצה הטריטוריאלית נועד לירושלים, בעיקר בשל החשיבות הדתית-היסטורית שהקנו לה מדינת ישראל והעם היהודי כולו. אחד הטיעונים המרכזיים שהוצגו כדי להסביר מדוע לא נכבשה ירושלים למרות היכולת לעשות זאת היה הטיעון בדבר קיומה של הסכמה בין מדינת ישראל לבין המלך עבדאללה באשר לתחומי השליטה של ישראל ושל ירדן.

מפרוטוקולים של דיוני הממשלה שנחשפו לאחרונה עולה כי השערה זו על הבנה ישראלית-ירדנית בעניין ירושלים אינה מופרכת לחלוטין. בישיבת ממשלה ב-20 במרס 1949, בהזכירו את המשא-ומתן עם המלך עבדאללה, גילה בן-גוריון כי המלך העביר לישראל הצעה לחלוקת ירושלים על בסיס הבנה בין ירדן לישראל. 'עבדאללה', טען בן-גוריון, 'אמר עוד דבר בנוגע לירושלים: "למה להכניס גורם זר לעניין זה? נסתדר בינינו בעניין ירושלים. נחלק את המקומות לפי הבנתנו - מקום זה יהיה לנו ומקום אחר לכם". נצטרך לשקול מה רצוי לנו יותר: להגיע לידי הסכם, או לתת לעניין שייקבע על-ידי האו"ם או בדרך אחרת'.¹⁵

הטיעון בדבר הבנה ישראלית-ירדנית שמנעה את כיבוש ירושלים במלחמת העצמאות זכה לקיתונות של ביקורת מכיוונים שונים ומגוונים. אחד החוקרים הבולטים של מלחמת העצמאות ומערכות הקרב שלה, אלחנן אורן, יוצא חוצץ נגד טיעון זה. לאחר שהוא מפרט את מערך הכוחות שעמד לרשות צה"ל באותה עת ואת הנסיבות הכלליות ששררו אז, מסיק אורן כי אי-כיבושה של ירושלים נבע משיקולים צבאיים טהורים. לחיזוק דבריו הוא מביא את עדותו של יצחק רבין, שהיה מפקד חטיבת 'הראל' בשלבים מסוימים של מלחמת העצמאות:

קראתי שבן-גוריון, כאילו למען השלום עם עבדאללה, מוכן היה לוותר על חלקה של ירושלים [...] כשקראתי זאת, אני ממש התקוממתי, ומדוע? כי אני ראיתי את זה [...] אני ראיתי כמה הוא [בן-גוריון] רצה [לכבוש את ירושלים]. לא היתה שום מניעה פוליטית [לכבוש את ירושלים]. ההיפך, היתה דרישה פוליטית כן לשחרר את ירושלים. ואם ירושלים לא שוחררה במלחמת

14. התייעצות מדינית, 1 באוקטובר 1952, א"מ חצ ב/2446.

15. ישיבת הממשלה, 20 במרס 1949, חרשומת ישיבות הממשלה, ב, עמ' 8-9, א"מ. לדיון מפורט בסוגיית ההבנות בין ישראל לירדן בתקופה הנדונה ראה: ד' שיפמן, אופציה ירדנית: הישוב היהודי ומדינת ישראל אל מול המשטר ההאשמי והתנועה הלאומית הפלסטינית, אפעל 1986, עמ' 83-87.

השחרור, הרי זה היה משום אי־יכולתנו, ומי שיאמר אחרת איננו יודע מה הוא שח.¹⁶

חיזוק לסברתו זו של רבין באשר לנחישות עמדתו של בן־גוריון לגבי ירושלים ניתן, אולי, למצוא בדברים שאמר בן־גוריון בישיבת ממשלה שהתקיימה ב־27 במרס 1949 בנוגע להסדרים הטריטוריאליים של ישראל עם ירדן. בישיבה זו סקר בן־גוריון את המשא־ומתן עם המלך עבדאללה, והתעכב במיוחד על אחד הסעיפים הכלולים בטיוטת ההסכם עם עבדאללה, שלפיו ישראל מצדה עשתה שינויים [טריטוריאליים] לטובת ממלכת ירדן. בתגובה לשאלתה של אחד השרים באשר לטיבם של 'שינויים' אלה ענה בן־גוריון: 'המשפט על הוויתורים נכנס לשם תפארת המליצה בלבד. אין שעל אדמה אחד שממנו זננו. להיפך, בכל מקום אנו זזים לתחומים'.¹⁷ בן־גוריון עצמו השמיע בהזדמנויות שונות דברים שלעיתים קשה ליישב ביניהם. כך, למשל, באחת מהתבטאויותיו במהלך מלחמת העצמאות הוא דחה חרימשמיעת את הטענה שכוחות צה"ל יכלו לכבוש את ירושלים כולה, וכי היא לא נכבשה בגלל שיקולים פוליטיים. 'אילו היה דבר זה נכון', אמר בן־גוריון, 'היינו צריכים להושיב את הממשלה, או לפחות את חברי הממשלה האחרים לזה, לפני משפט, אולי משפט צבאי [...] נשפך דם לא מעט על שחרור ירושלים. ירושלים נכבשה ברובה הגדול, והיא בידינו. באמת מצער כשמשמיעים דברים כאלה שאין להם שחר'.¹⁸ לעומת זאת, כעבור שנים מספר, בדו־שיח מאלף שהתקיים בין בן־גוריון ובין הרמטכ"ל דאז, משה דיין, הודה בן־גוריון במפורש כי הסיבה לכך שירושלים לא נכבשה במלחמת העצמאות לא היתה היעדר יכולת צבאית. בספרו האוטוביוגרפי אבני דרך מתעד דיין את הדו־שיח:

הרמטכ"ל: כל המקומות אשר לא לקחנו במלחמת העצמאות אפשר היה לקחת. אפשר היה לקחת את לטרון, את עזה, את פאלוג'ה, את ירושלים. בן־גוריון: למה לא לקחו? הרמטכ"ל: לא התעקשו במידה הדרושה. בן־גוריון: אני יודע למה לא לקחו את ירושלים - לא מפני שלא היה לנו כוח.¹⁹

16. מתוך מאמרו של אלחנן אורן, "עסקה דה־פקטו"? - מדיניות ומבצעים במרכז הארץ, סתיו 1948, מערכות, 311 (פברואר 1988), עמ' 82. ואולם, במקום אחר מביע רבין דעות שונות בעניין. בריאיון עם הסופר חיים גורי (דבר, 3 באוקטובר 1986) הוא אומר: 'דעתי אז היתה, שהיה צריך לכבוש את מה שניתן היה לכבוש [...] מבחינה צבאית היה ניתן לכבוש את כל ארץ־ישראל המנדטורית'.

17. ישיבת הממשלה, 27 במרס 1949, תרשומת ישיבות הממשלה הראשונה, ג, עמ' 5, א"מ.

18. ישיבה שלישית של מועצת המדינה הזמנית, 17 ביוני 1948, אב"ג, תיק פרוטוקולים של פגישות, מועצת המדינה הזמנית.

19. מ' דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1967, עמ' 213.

דבריו של בן-גוריון בקשר לצורך להעמיד למשפט את האחראים לכך שהעיר העתיקה לא נכבשה הם ככל הנראה הד לתביעתה החוזרת ונשנית של תנועת חרות לחקור את מחדל אי-כיבושה של ירושלים העתיקה בזמן מלחמת העצמאות. בן-גוריון היה מודע היטב להשלכות הפוליטיות הפנימיות שיכולות להיות לטיעון זה.²⁰ ביומנו הוא נתן ביטוי לחששותיו שהימין ינצל עניין זה של אי-כיבוש ירושלים העתיקה לרווח פוליטי: 'בארץ', הוא כותב, 'יש שני גורמים המסייעים לדמגוגיה של חרות: סיסמאות פטריוטיות של ירושלים העתיקה ושלמות הארץ וציבור פרימיטיבי שאפשר בנקל להסיתו נגד הוותיקים'.²¹

באוקטובר 1960 טען חבר הכנסת שמואל תמיר כי יצחק גרינבוים, שר הפנים בממשלה הראשונה, אמר לאיש לח"י יהושע זטלר שהממשלה הזמנית החליטה שלא לכבוש את ירושלים. בן-גוריון זעם על פרסום זה. הוא זימן אליו את זטלר לבירור העניין ואגב כך הסגיר גורם נוסף שאולי הרתיעו מכיבוש ירושלים – הסכנה שייפגעו האתרים הקדושים לאסלאם ולנצרות המצויים בה. בין היתר אמר בן-גוריון לזטלר את הדברים הבאים:

לא גרינבוים ולא [דב] יוסף ידעו מה עומדים לכבוש ומה לא – כי מחברי הממשלה איש לא התערב בהנהלת המלחמה, ואני ראיתי הגנת ישראל כבעיה האינטרסגית המרכזית של הקרבות בימים ההם, וקודם כל דאגתי לדרך לירושלים ולהבטחת מזון ומים. משום כך סללו 'דרך בורמה' והניחו בסתר קו מים נוסף. ביום ה-15 ביולי 1948 שלחתי ל'עציוני' מברק בהול לאמור: 'במקרה שתצליח לכבוש העיר העתיקה יש סכנה חמורה והרת אסונות מחיילינו: שישדרו ויחללו מקומות קודש נוצרים ומוסלמים. ואם יש סיכוי ממשי של כיבוש – עליך להכין כוח מיוחד נאמן וממושפע, שישמור על כל המבואות ויאסור על החיילים כניסה לעיר העתיקה. כדאי לשם כך אפילו למקש כל הכניסות ולהודיע על כך. תודיע לי אם אתה אוחו באמצעים אלה'. אחר כך באותו יום שלחתי מברק בהול שגוי: 'בתוספת להוראתי הקודמת בדבר העיר העתיקה, עליך לדאוג שהכוח שימונה על שמירת העיר העתיקה ישתמש בלא רחמים במכונת יריה נגד כל יהודי, ובייחוד נגד כל חייל יהודי, שינסה לשרוד או שינסה לחולל [לחלל] מקום קדוש – נוצרי או מוסלמי'. הוא [זטלר] אמר שבדעתם [הכוונה לאנשי לח"י] היה שאם ייכנסו לעיר העתיקה – להרוס מקדש עומאר. אמרתי לו שאין לי ספק שהיו משתמשים נגדם בנשק כאשר עשינו לאלטלנה.²²

20. ביומנו כתב בן-גוריון: 'בגין דורש חקירת המלחמה בעיר העתיקה', יומן בן-גוריון, 24 במאי 1950, אב"ג.

21. שם, 7 באוקטובר 1957.

22. שם, 5 באוקטובר 1960.

דוד בן־גוריון, יגאל אלון ופולמוס ההחמצה

מן הבולטים שבין מבטאיה של תחושת ההחמצה הטריטוריאלית במלחמת העצמאות היה מפקד הפלמ"ח, יגאל אלון. בהתבטאויותיו בקשר לעניין זה שב אלון ומדגיש נחרצות כי להערכתו, מבחינה צבאית גרדא, ניתן היה להשתלט על שטחים נוספים משטחי ארץ־ישראל. אלון היה סבור שההימנעות ממימוש צעד זה נבעה משיקולים פוליטיים ולא משיקולים צבאיים, ועל כך היתה לו ביקורת נוקבת: 'לא הייתי שלם עם הצורה בה נסתיימה מלחמת השחרור', הוא אומר, 'אילו הדברים היו תלויים בי, היא היתה נגמרת אחרת [...] הקווים שנקבעו צריכים היו, לדעתי, להיות שונים. הייתי משוכנע כבר אז כי עלינו להגיע עד מדבר יהודה ולירדן, כדי ליצור מערך הגנה יציב נוכח תת־היבשת הערבית במזרח, כדי למנוע מלחמות נוספות. אולם, לא שמעו לי'.²³

טיעונו של יגאל אלון (ששימש בתפקידים צבאיים בכירים ביותר במשך המלחמה כולה והיה מעורה במישרין במרבית מהלכיה) בדבר 'המחדל' הטריטוריאלי התייחדו בכך שנטענו לא רק על ירושלים וסביבותיה אלא גם על שטחים אחרים, ששאלת שייכותם למדינת ישראל לא היתה טעונה מטען רגשי ולאומי כה גדול. באחת מפגישותיו עם בן־גוריון במהלך מלחמת העצמאות הטיח בו אלון טענות בדבר החמצת הזדמנויות להשיג הישגים טריטוריאליים באזורים שונים בארץ: 'היו הזדמנויות לנצחונות מכריעים', הוא קבע, 'ולא נוצלו - במערכת הגליל, במלכיה ובג'נין. גם אחרי פעולת נחשון, לא באו השיירות'.²⁴

במקום אחר מאשים אלון את בן־גוריון בהזדמנות נוספת שהחמיץ, כשהורה לצה"ל לסגת מקדמת סיני ולא לכבוש את רצועת עזה. 'העירותי לבן־גוריון', הוא אומר, 'שאנו עומדים להחמיץ הזדמנות היסטורית גדולה, שכן חזקה על המצרים שלא יוותרו על עזה במהלך השיחות [על שביתת נשק]. הוא [בן־גוריון] התרומם אז ואמר: "אביא לך את עזה על מגש של כסף משולחן הדיונים, שתוצאותיהם יתבססו על נצחונותינו"'.²⁵

בן־גוריון, כדרכו, לא נשאר חייב והגיב להאשמות שהטיח בו יגאל אלון. בתגובותיו טען כי בשלבים מסוימים של מלחמת העצמאות פעל אלון בלי שניתנה לו סמכות לכך ומתוך אי־הבנה של המציאות הפוליטית ששררה באותה תקופה. הוא מזכיר:

ב־1949 הגענו לאבו־עגילה, והיה זה משגה. מפקד עשה זאת על דעת עצמו [הכוונה ליגאל אלון, או מפקד חזית הדרום, ז"ש]. אסור היה לו להגיע לשם. לא היתה לו רשות לכך. הוא לא הבין את השיקולים המדיניים. היום הוא מבין

23. ידיעות אחרונות (7 ימים'), 29 באפריל 1977.

24. יומן בן־גוריון, 18 ביוני 1948, אב"ג.

25. ידיעות אחרונות (7 ימים'), 29 באפריל 1977.

יותר בפוליטיקה. השיקול היה שהממשלה הבריטית היתה עוינת לישראל. היה לה חוזה עם מצרים, והיא חיפשה הודמנות לצאת נגדנו. בוויין רצה בזאת. זו היתה הסכנה. לא היינו רשאים להעביר המלחמה לסיני. המפקד שעשה זאת היה חרוץ, אך נתתי הוראה לחזור.²⁶

בן-גוריון, שרת והבכיה לדורות'

תחושת ההחמצה הטריטוריאלית עלתה והתבלטה בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות, בין היתר על רקע היריבות המתמשכת בין בן-גוריון לשרת. מדי פעם, במסגרת מאמציו לחשוף לפני חבריו להנהגה את הסיכונים הכרוכים בתפיסתו המדינית של שרת, 'שלף' בן-גוריון מנככי העבר את 'חטאו הקדום' של שרת: הוא טען כי שרת הכריע נגד כיבושם של 'שטחי מולדת', ובהם ירושלים, ונגד הכללתם בשטח מדינת ישראל. 'פעם אחת', כתב בן-גוריון לאחד מחברי הכנסת של מפא"י, 'משה שרת הכריע בקול אחד שלו נגד דעתי, וגרם, לפי דעתי, ל"בכיה לדורות", ואני יודע שאחר כך הצטער על כך'.²⁷

במכתב אחר, המיועד אל חברי מפא"י, מפרט בן-גוריון בהרחבה את האשמותיו אלה נגד שרת. 'בפעם הראשונה', הוא כותב, 'חלק עלי [שרת] בעניין חיוני, והכריע בקולו נגדי בממשלה הזמנית. איני בטוח שהוא מאושר וגאה על עמידה זו. אולם, לדעתי, גרם בכך לכישלון לאומי עצום, שאין לו ערוך - לאובדן ירושלים העתיקה, גוש הברון וצפון ים המלח'.²⁸

מהבתאנות אחת של בן-גוריון בהקשר זה משתמע כי להערכתו, שיקוליהם של המתנגדים להצעתו לפעול להרחבת גבולות הארץ היו, בין השאר, שיקולים

26. ריאיון עם דוד בן-גוריון, הארץ, 1 בנובמבר 1968, עמ' 3. בהודמנות אחרת אמר בן-גוריון על אלון דברים מחמיאים יותר: 'אלון', קבע, 'היה מפקד מצויין, אחד הטובים ביותר. ביצע פקודות גם אם היו נגד רצונו. פעם, כשהיה באבו-עגילה, פקדתי עליו לסגת. הוא בא אלי לטבריה וניסה לשכנע אותי שאשנה את דעתי. לא הצליח, וחזרתי על הפקודה. הוא נסוג למרות התנגדותו, ידיעות אחרונות, מוסף מיוחד לרגל יום הולדתו ה-80 של דוד בן-גוריון, 1966. ואולם ביומנו במהלך מלחמת יום העצמאות כתב בן-גוריון דברים פחות מחמיאים על יגאל אלון: 'בדרום היה כשלון [...] חוששני שיגאל אלון אינו מסוגל לפקד על חזית רחבה כזו', יומן בן-גוריון, 19 באוקטובר 1948, אב"ג. כעשר שנים לאחר מכן שב בן-גוריון ומתח ביקורת על אלון: 'איש לא יתחרה בכשרון הדימוגיה [דמוגויה] של יגאל אלון. המרחק בינו לבין בגין, לצערי הרב, אינו רב. התנהגותו בבחירות להסתדרות היתה המחפירה ביותר'. ראה: יומן בן-גוריון, 21 במאי 1959, אב"ג.

27. מכתב בן-גוריון אל הרצל ברגר, 27 ביוני 1965, אב"ג, תיק התכתבויות.

28. בהמשך כותב בן-גוריון: 'בממשלה הזמנית לא היתה אחריות קולקטיבית, ולא יכולתי לעורר משבר קשה בעודנו עומדים במערכה מדינית וצבאית קשה. אני מצוין בסיפוק כי מ.ש. לא חזר על משגהו כשהצעתי אחר כך לגרש המצרים מדרום יהודה ולבסוף גם מהנגב', מכתב בן-גוריון אל חברי מפא"י, 28 ביוני 1956, אב"ג, תיק התכתבויות.

מפלגתיים. בריאיון עיתונאי הוא מספר: 'בזמן מלהמת השחרור, בימי ההפוגה הראשונה, לאחר שהירדנים הפרו אותה, הצעתי שנתקיף אותם. מאחר שהאמנתו שענייני בטחון אינם עניינים מפלגתיים, הבאתי העניין לדיון בממשלה, מבלי לדון על כך קודם לכן עם נציגי המפלגות. לכן יצא שגם חברי התנגדו לכך בממשלה. אילו לא התנגדו לי אז - כל דמותה של המדינה היתה נראית אחרת היום'.²⁹

ואולם, ספק אם אכן האמין בן-גוריון כי שרת, בקולו הבודד, הוא שהכריע בעניין כה גורלי לעם ישראל. קשה להניח כי מעיני בן-גוריון נעלמה האמת שהיתה ידועה לכול - העובדה שההכרעה הסופית בעניינים הגורליים היתה נתונה בידי בן-גוריון עצמו. מכאן משתמע כי לו היה בן-גוריון סבור באמת ובתמים שיש להפעיל את צה"ל במלוא עוצמתו כדי לכבוש את ירושלים וסביבותיה, סביר להניח שהתנגדותו של שרת לא היתה עומדת לו למכשול.³⁰

בן-גוריון עצמו רומז לכך ביומנו, בדברים הנשמעים כהכאה 'אישית' על חטא: 'איני מצטער הרבה שלא כבשנו המשולש, אבל אני מצטער מאוד מאוד שלא כבשנו ירושלים, עד קליה, ועד בכלל'.³¹ ספק רב אם הבעת הצער הזו מתיישבת עם ההערכה בדבר היעדר יכולת לממש פעולה מסוג זה - בין בשל טעמים צבאיים ובין בשל התנגדות בקרב חברי הממשלה.

ואכן, בהודמנויות לא מעטות תלה בן-גוריון את ההחלטה שלא להרחיב את גבולות המדינה בשיקולים ענייניים ובאילוצים שונים, ולא בהיעדר יכולת צבאית לעשות זאת. אחד השיקולים המרכזיים הנזכרים בהקשר זה הוא, כמובן, השיקול הדמוגרפי - החשש מפני אובדן הרוב היהודי במדינת ישראל. לאחר שפסקה מנוסת הערבים כמעט לחלוטין, ברור היה כי הרהבת גבולות המדינה תביא בהכרח להכללתה של אוכלוסייה ערבית גדולה ביותר (ומן הסתם עוינת) בתחומיה של מדינת ישראל. מובן שבכך היו טמונים סיכונים חמורים לשמירת אופיה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל. בנאומו בכנסת בנושא אישור הסכמי שביתת הנשק אמר בן-גוריון דברים חריגים מעינים בעניין מסכת שיקולים זו. וכך אמר:

מדינה יהודית בלי [שימוש בדרכי הפעולה שנקטו ב]דירי-אסין בכל הארץ יכולה להיות רק בדיקטטורה של המיעוט [...] מדינה יהודית, במציאות הקיימת, אפילו רק במערבה של ארץ-ישראל, בלי דירי-אסין, היא בלתי אפשרית, אם תהיה דמוקרטית, כי מספר הערבים במערב ארץ-ישראל הוא יותר ממספר היהודים. ודירי-אסין אינה הפרוגרמה שלנו. [...] אתם [התומכים

29. ידיעות אחרונות, מוסף מיוחד לרגל יום הולדתו ה-80 של דוד בן-גוריון, 1966.

30. על הקשיים המתודולוגיים בהערכת מגמותיו של בן-גוריון ראה: ז' צחור, החזון והחשבון: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994, עמ' 7-8; וראה גם: י' גורני, 'מן האידיאולוגיה אל החזון הציוני: על יחסו של דוד בן-גוריון לציונות בשנים 1906-1963', בתוך: תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 321-337.

31. 'יומן בן-גוריון', 21 ביוני 1949, אב"ג.

בהשתלטות על שטחים נוספים בארץ-ישראל] רוצים שבשנת 1949 תהיה בכל הארץ מדינת ישראל דמוקרטית, או שאתם רוצים מדינה יהודית בכל ארץ-ישראל ושאנחנו נגרש את הערבים?³²

שיקול חשוב נוסף בהכרעתו של בן-גוריון להימנע מהמשך המלחמה ומכיבוש שטחים נוספים של ארץ-ישראל היה, כמובן, הצורך להתמקד במימוש משימות לאומיות, כלכליות וחברתיות בעלות חשיבות עליונה. לנגד עיניו עמדו בראש ובראשונה גלי העלייה ההמונית שהגיעו לארץ באותה תקופה, והכרח להקצות משאבים גדלים והולכים לקליטת העולים. 'השאלה', אמר בן-גוריון בהתייעצות מדינית, במהלך הדיונים על הסכמי שביתת הנשק, 'היא מהו האינטרס של מדינת ישראל בשעה זו. ובכן, האינטרס הוא קליטת עלייה [ההדגשה במקור]. זהו אינטרס לאורך ימים, לתקופה די ממושכת [...] העלייה עשויה לחזק אותנו במאוד - יותר מכל דבר אחר. בנוגע לכיבושים, היינו יכולים אולי לכבוש את המשולש, את הגולן, את הגליל כולו. אולם, כיבושים אלה לא היו מחזקים את בטחוננו במידה שעשויה לחזק קליטת עולים. בעלייה תלוי גורל המדינה.'³³

מסכת שיקולים נוספת שהנחתה את דוד בן-גוריון בהכריעו בדבר 'כדאיות' הרחבת גבולות המדינה היתה, בלי ספק, ההיבטים המדיניים של הכרעה זו. הגבולות שצה"ל הגיע אליהם בתום מלחמת העצמאות כללו ממילא שטחים נרחבים מחוץ למערכת הגבולות שנקבעה ל'מדינה היהודית' בתוכנית החלוקה שאושרה באו"ם ב-29 בנובמבר 1947. תוכנית זו היתה התוכנית היחידה שזכתה להסכמה בין-לאומית רחבה. הכרעה על כיבוש שטחים נוספים, אף מעבר לאלה שכבר נכבשו, היתה מעוררת סכנה שמדינות שונות, לרבות המעצמות הגדולות, יתייצבו כגוף אחד נגד מדינת ישראל. במקרה כזה עלולה היתה להתגבש חזית מלוכדת של מדינות, שהיתה פועלת - אולי אף באמצעים צבאיים - לביטול הישגיה הטריטוריאליים של מדינת ישראל במלחמת העצמאות ולהחזרתה אל גבולות תוכנית החלוקה. חשיבות רבה הוקנתה אפוא לשיקול של 'תפסת מרובה לא תפסת'.

על רקע מסכת העדויות הסותרות באשר למגמותיה הטריטוריאליים של ישראל בשלהי מלחמת העצמאות, מעניינים במיוחד דברים שכתב בן-גוריון במכתב 'פרטי' סודי לעיתונאי שלמה גרוס - מכתב שלמיטב ידיעתנו טרם זכה לחשיפה פומבית. במכתב זה מגלה בן-גוריון באורח נדיר למדי את צפונות לבו בדברו על שאיפותיו הטריטוריאליים ועל השיקולים שהנחו אותו בתקופה הנדונה.³⁴ בין השאר כותב בן-גוריון את הדברים הבאים:

32. דברי הכנסת, מושב ראשון של הכנסת הראשונה, 4 באפריל 1949, ישיבה 20, עמ' 306.

33. תיק פרוטוקולים של פגישות, 12 באפריל 1949, אב"ג.

34. כבר בפתחה של מכתב זה מסביר בן-גוריון את רתיעתו מפני מתן פומבי לאירועים שונים של מלחמת העצמאות: 'לא ראיתי צורך ורשות לפרסם מה שאני יודע על מלחמת הקוממיות "פן תעלוזנה בנות הערלים", או רדגים של הכלתי ערלים', מכתב בן-גוריון אל שלמה גרוס, 23 במרס 1962, אב"ג, תיק התכתבויות.

לא התכוונתי לכבוש כל הארץ, כי ידעתי שהמדינה הקטנה שיש בה רק כשבע מאות אלף יהודים לא תיכון אם יישובה הערבי יעלה על היישוב היהודי, או אפילו יקטן ממנו רק במעט. אבל החשבתי מאוד שני דברים: ים המלח וירושלם [כך במקור, ז"ש]. אחרי ההפוגה השניה, שהיתה בלי מועד, מעין הפוגה נצחית, הפר הלגיון אחד מהתנאים החיוניים של ההפוגה – לבלתי פגוע בתחנת השאיבה בלטרון, בצינור המים מראש העין לירושלם. אמנם בחדש הראשון למלחמה (אחרי הקמת המדינה) הנחנו בסתר צינור שני בדרך בורמה'. אבל הלגיון לא ידע על כך, ואלמלא הצינור החדש היתה ירושלם גוועת מחוסר מים. לאחר הפרה גסה ומסוכנת זו של ההפוגה, הצעתי לממשלה – לאחר בירורים יסודיים עם המטה ובדיקת האפשרויות הצבאיות – להתקיף את הלגיון שהתבצר בלטרון וסתם בפנינו הדרך לירושלם. התוכנית היתה להשמיד מוצבי הלגיון בלטרון ולהתקדם לשפך הירדן בים המלח מדרום רמאלה ולכבוש כל ירושלם והכיסי הדרומי המכיל את בית לחם ותברון, שהיו בה כמאה אלף ערבים. [...] לא היה לי כל צל של ספק, שהצבא יוכל למלא תפקיד זה בהצלחה מלאה במשך שבוע או עשרה ימים, ומחשבתי היתה שכל הדרכים המובילים לירושלם יהיו בידינו, ונסכים לפיקוח בינלאומי על ירושלם העתיקה, אבל לא יהיה בכל השטח הזה שלטון ערבי. וגם הנחתי – בלי וודאות מוחלטת, אבל בסבירות מספקת – שרוב ערביי ירושלם, בית לחם ותברון יברחו, כאשר עשו ערביי לוד, רמלה, יפו, חיפה, טבריה וצפת, ואנחנו נשלוט על מלוא רוחב הארץ עד הירדן (מצפונה או מדרומה של יריחו) וכל ים המלח המערבי יהיה בידינו.

התנגדות חברי הממשלה למבצע זה לא היתה צבאית, אלא מדינית [הדגשה במקור]. עד כמה שאני זוכר, לא טען אף אחד שלא נוכל לבצע משימה זו, אלא שאין לעשות דבר זה בשעה שנאתאספה עצרת האו"ם בפריס לרון על תוכניתו של ברנדוט, ומשה שרת עמד לצאת לפריס.³⁵ בין המתנגדים היו [פנתס] רוזן, [פרץ] ברנשטיין, [חיים] שפירא, [משה] שרת. נדמה לי גם [יצחק] גרינבאום, המנוחים [אליעזר] קפלן ו[דוד] רמז. ההצעה לא כללה את המשולש.

[...] עד היום נראה לי שזוהי 'בכייה לדורות', מפני שעל-ידי המצב הקיים לא רק הסורים יש להם עמדה איסטרטגית [טובה יותר] מזו שלנו: הם יושבים על רמה, ויישובינו הם בעמק, אלא גם ירון, השלטת על הרי יהודה ועל כל הדרכים לירושלם, ועל העיר העתיקה בעצמה.

[...] אני מודה שלא ייחסתי שום ערך מכריע להחלטות העצרת בימים ההם, פרט ליחס לירושלם העתיקה, ששם נמצאים המקומות הקדושים של

35. על תיווך ברנדוט ראה: צ' צמרת, 'פרשת התיווך של הרוזן פולקה ברנדוט', בתוך: מ' נאור (עורך), שנה ראשונה לעצמאות 1948-1949, עמ' 143-155.

העולם הנוצרי והמוסלמי, אבל זה לא מחייב שלטון ערבי, והיו מסתפקים בפיקוח בינלאומי, וזאת הצעתי לממשלה.
לא היתה מצדי כל הצעה לכבוש את המשולש, כלומר 'הכיס' הצפוני.³⁶

ממכתב ששלח בן-גוריון לשלמה גרוס כשבוע לאחר מכן ניתן להתרשם כי דיבר על תוכנית קונקרטיית. 'לא היה לי כל ספק', כותב בן-גוריון, 'שהיה באפשרות צבאנו אז לבצע משימה זו, אם כי אני יודע היטב שיש הבדל רב בין כושר צבאנו אז והיום [...] עד כמה שאני זוכר, היה כל המטה, ואותם מפקדים שהייתי מתייעץ [שהתייעצתי] אתם, מחייבים את הצעד. נכון הדבר שלא אהיה מוכן אולי עוד הרבה שנים (אם נכוננו לי עוד הרבה שנים) לספר כל מה שידוע לי על מלחמת הקוממיות'.³⁷

בן-גוריון נטה אפוא להטיל את אשמת 'הבכייה לדורות' על אחדים משרי הממשלה, ובראש ובראשונה על משה שרת, שבתקופה הנדונה כיהן כשר החוץ. שרת לא התנער מן ההאשמות שהוטחו בו על אחריותו האישית להחמצת הזדמנויות לכבוש שטחים נוספים בארץ-ישראל. עם זאת, הוא ביקש לנטוע בחבריו להנהגה את התחושה כי ההישגים שהושגו במלחמה מספקים בהחלט, לפחות בשלב זה.

טענתו של שרת היתה שלמדינת ישראל אין סיבה להיות לא מרוצה מההישגיה רק מפני שלא הצליחה להרחיב עוד יותר את מפת גבולותיה. 'בחיים ובמדיניות', אמר שרת לחבריו במפלגה, 'תמיד כל החלטה זו תפיסת הרע במיעוטו, כמעט תמיד. ברור שכל מערב הירדן [בריבונות ישראל] יותר טוב מהמדינה שאנחנו קיבלנו. ברור שהמדינה שקיבלנו זה יותר מהמדינה שהיינו מוכנים לקבל ב-1947 [...] אבל השאלה היא איזו עמדה אנחנו יכולים לנקוט מתוך מינימום של היגיון בין-לאומי, והשאלה היא למעשה מה גרוע ממה?'³⁸

במקום אחר מבקש שרת להזכיר למבקרו את הציפיות המינימליות שהיו להם ערב פרוץ המלחמה, כאשר תחושה של סכנת השמדה ממשית ריחפה מעל כלל היישוב, ולאיש לא היה ברור אם המדינה תוכל לעמוד בפני המתקפה הערבית עליה. באותה שעה הסתכמו שאיפותיה של הנהגת המדינה בראש ובראשונה בהבטחת הקיום הפיזי של היישוב. והנה עתה, בשעה שההישגים הטריטוריאליים עלו מעל ומעבר לציפיות הראשוניות, עדיין יש מי שאינם מוצאים סיפוק בהישגים אלה, ומצטערים על הזדמנויות שהוחמצו. 'אולי היה מי שחלם שבראשית הכיבוש נגיע עד דמשק', אמר שרת בלשון אירונית, 'עד רבת עמון ועד קהיר [...] היה ברור להם שהגליל כולו יקום לנו לנחלה, ושנגרש את האויב ממרחבי הנגב, ושיקום לנו לא מסדרון צר אלא פתח רחב מאוד לירושלים [...] זה היה בשבילם נתון [מובן מאליו]. אבל דברים גדולים מאלה לא השגנו - באשמת מישהו, כנראה'.³⁹

36. מכתב בן-גוריון אל ש' גרוס, 23 במרס 1962, א"מ א/40/7224.

37. מכתב בן-גוריון אל ש' גרוס, 28 במרס 1962, א"מ א/40/7224.

38. ועדה מדינית של מפא"י, 4 ביוני 1955, אמ"ע.

39. מועצת מפא"י, 12 בינואר 1949, אמ"ע.

תפיסת הסטטוס-קוו הטריטוריאלי ואפשרויות שינויו

גבולות ארץ-ישראל וגבולות מדינת ישראל

בעקבות חתימת הסכמי שביתת הנשק והתבססות קווי שביתת-הנשק, ניכרו בהתבטאויותיו של בן-גוריון (ושל אישים אחרים בהנהגת המדינה) בנושא גבולות שביתת הנשק שתי מגמות: מחד גיסא, רבות הן ההצהרות הרשמיות והפומביות שמדינת ישראל רואה בגבולות שביתת הנשק את גבולות הקבע שלה, ואף מוכנה לעגנם בהסכמי שלום עם מדינות ערב. מאידך גיסא, באמירות שונות, בדרך-כלל מרומזות ועקיפות, ניתן לא אחת ביטוי להשקפה שגבולות שביתת הנשק אינם יכולים להיחשב לגבולות הקבע של מדינת ישראל.⁴⁰

בן-גוריון עצמו רומז לכך בעקיפין בהבחינו ברורות בין 'גבולות הארץ' (או 'גבולות ארץ-ישראל') לבין 'גבולות המדינה' (או 'גבולות מדינת ישראל'). באחר מנאומיו הוא אומר בפירוש:

מדינת ישראל אינה זהה בשני דברים יסודיים, אשר כל מדינה זהה בהם פחות או יותר. מדינה זו אינה זהה עם הארץ, מדינה זו אינה זהה עם העם [...]. מדינה זו אינה יציבה בגבולותיה [...]. נניח (יש להניח) שכולכם יודעים את מפת המדינה וגם את מפת הארץ (אלה שני דברים שונים) [...]. המסתכל בקווים אלה של המפה, קשה לו להניח שאלה הם גבולות יציבים [...]. אין גבולות טבעיים, ואין גבולות היסטוריים, אבל יש גבולות לא-טבעיים, ואנו מוכרחים להבחין בין מדינת ישראל וארץ-ישראל.⁴¹

נאמן לדרכו, בן-גוריון אינו מבהיר במפורש מה הם בעיניו 'גבולות הארץ'. עם

40. בתזכיר של משרד החוץ שחובר זמן קצר לאחר שנסתיימה חתימת הסכמי שביתת הנשק ניתן ביטוי מובהק לתפיסה זו של הסכמי שביתת הנשק. התזכיר קובע: 'קווי שביתת הנשק מהווים את גבולותיה הזמניים ('Provisional Frontiers') של מדינת ישראל, שאינם ניתנים לשינוי אלא במשא-ומתן ובהסכמה. בשלב זה [ההדגשה במקור] מדינת ישראל אינה רואה דחיפות בהתדיינות מהודשת בסוגיית הגבולות בשל הסיבות העיקריות הבאות: א. קיים לחץ של גורמים מערביים על ישראל לוותר לטובת ירדן על שליטתה באזור מפרץ עקבה. לכך לא תסכים ישראל בשום מקרה. ב. גבולות שביתת-הנשק מבטיחים את האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל. הם לא רק מפרידים בין הכוחות המזוינים של הצדדים, אלא מסמנים אזורים מוגדרים שבהם קיימת ריבונות משפטית. כל עוד לא יסכימו הערבים להסכמים חדשים עם ישראל, יש לשמור על מסגרת גבולות זו. ג. הסדר טריטוריאלי מלא יחייב הכרעה סופית ומוחלטת של ישראל באשר לשטח המרכזי (הכוונה לגדה המערבית), המוחזק עתה בידי ירדן. ישראל עדיין אינה מוכנה להכרעה כזו. אין זה מובן מאליו שעמדתו של המלך עבדאללה בסוגיה זו תקבל אישור אוטומטי מצד ישראל, אם כי בשלב זה אין אלטרנטיבה אחרת', תזכיר משרד החוץ, גבולות שביתת-הנשק, 29 ביולי 1949, א"מ חצ 2425/4.

41. תיק נאומים, 19 בינואר 1952, אכ"ג.

זאת, במקום אחד הוא טורח להבהיר כי נכללים בהם גם חברון, ירושלים העתיקה, עמק הירדן כולו ועוד.⁴² במקום אחר מדגיש בן-גוריון כי אף שקשה (ואולי אף לא ניתן) לקבוע מה הם גבולותיה הטבעיים של הארץ, הרי ברור כי הגבולות הנוכחיים – התינו גבולות שביתת הנשק – לוקים ב'חוסר טבעיות'. ביותר משמץ של רמז באשר למפת הגבולות הנראית לו 'הולמת' את צורכי מדינת ישראל, הוא מוסיף ואומר: 'כל אסטרוטג יאמר, שלמען שמירה על הארץ נחוץ להגיע עד שיא ההרים שעליה הארץ, יען כי זה המגן הטוב ביותר לארץ [...] וכי הנהר העובר באיזה מקום בקרבת הארץ הזאת [נהר הירדן] זה הגבול הטבעי, והוא המפריד בין הארץ הזאת ושכניה.'⁴³

גם בדבריהם של אישים אחרים בהנהגת המדינה מובעת התחושה שקיים פער בין מפת הגבולות של מדינת ישראל בתקופה הנוכחית ובין מפת הגבולות ה'הולמת' את צורכי המדינה. ראוי להדגיש כי מרבית ההתייחסויות בעניין זה משוחזרות ממוטיבים בעלי אופי דתי-לאומי-היסטורי. הדגש מושם בעיקר על ההיבטים הבטחוניים הנוגעים לפגיעותם הרבה של גבולות שביתת הנשק – הן מבחינת בעיות הביטחון השוטף (בעיקר מכת ההסתננויות), והן בהקשר של סיכוני מלחמה כוללת.

ביטוי אחד מני רבים לגישה זו ניתן למצוא בדבריו של יצחק בן-אהרון, מראשי אחדות העבודה, במועצת הקיבוץ המאוחד (אפריל 1954). 'מדינת ישראל', אומר בן-אהרון, 'יצאה ממלחמת העצמאות, כאשר גבולותיה אינם מבטיחים לה יציבות בטחונית ויציבות קיום ממלכתית איתן. שטח עזה, אשר בימים אלה הודקר כחנית בבשרנו, שמתוכה [שמתוכו] מחבלים, שורדים ורוצחים, שמים מארבים על עורקי תחבורה להלום במתיישבים; ה"משולש" המוגבה על חומת הארץ, חלק בלתי נפרד של המולדת, השלמנו עם הפרדתו מעל גוף מדינתנו [...] חולשה אובייקטיבית זו היא תוצאה של חולשתנו בימי מלחמת השחרור [...] חולשתנו המדינית, חולשת יישוב יהודי קטן, שלא פרץ במלוא כוחו לרשת את הארץ בגבולותיה הטבעיים.'⁴⁴

השקפה דומה הביע אפילו מנכ"ל משרד החוץ דאז, ולטר איתן, שבדרך-כלל התאפיין בתפיסת עולם מתונה ופשרנית. 'אנחנו רואים את גבולותינו', אמר איתן במסגרת פגישה פנימית בין אנשי משרד החוץ, 'ואני עוד לא ראיתי איש [...] שלא יגיד: "הגבולות האלה בשום פנים ואופן אינם מתקבלים על הדעת כגבולות של קבע, והגבול הפרמננטי היחיד של ישראל הוא גבול בקעת הירדן". אני יודע את הקשיים לגבי ירושלים, המקומות הקדושים, הפליטים והאוכלוסיה הערבית הצפופה. אבל כל זה לא יעמוד, בסופו של דבר, בפני ההיגיון הזה של יישור הגבול.'⁴⁵

התבטאויות אלה ואחרות בעניין גבולות שביתת הנשק, וכן הערכות שונות בנוגע לצרכיה האובייקטיביים של מדינת ישראל, תרמו להתגבשותה של הערכה – הן בקרב מדינות ערב, הן במערכת הבין-לאומית – כי מדינת ישראל לא השלימה

42. תיק התכתבויות, 30 ביוני 1952, אב"ג.

43. תיק נאומים, 19 בינואר 1952, אב"ג.

44. מועצת הקיבוץ המאוחד ביגור, 9 באפריל 1954, אק"מ, חטיבה 5, מכל 3, תיק 15.

45. כינוס שגרירים, 18 באוקטובר 1956, א"מ חצ 2384/14.

למעשה עם הסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנוצר לאחר מלחמת העצמאות. בדוח פנימי סודי של מחלקת המדינה של ארצות-הברית הודגשו דווקא ההיבטים הכלכליים-דמוגרפיים הדוחפים את מדינת ישראל לכיוון של התפשטות טריטוריאלי. בין היתר קבע הדוח כי 'מכיוון שמדינת ישראל היא בעלת משאבים לאומיים מוגבלים ומכיוון שהיא מחויבת לעלייה בלתי-מוגבלת, יש בתוכה קבוצות התומכות בהתפשטות טריטוריאלי, על בסיס ההנחה כי מדינת ישראל לא תוכל לפרוה בגבולותיה הנוכחיים'.⁴⁶

הטענות בדבר מגמות ההתפשטות של מדינת ישראל, שלבשו אופי סטנדרטי וסגור-ימשהו והושמעו בדרך-כלל במסגרת ביטויי עוינות 'מקובלים' נגד ישראל, עוררו מטבע הדברים תגובות נגד מצד אישים בהנהגת המדינה. המגיבים שללו טענות אלו מכול וכול, בהדגישם כי אין להן שחר וכי הן חלק ממסע תעמולה שמטרתו להכפיש את שמה של מדינת ישראל בזירה הבין-לאומית. ואולם, מתברר כי במסיבות סגורות נאלצו גורמי הערכה מוסמכים בישראל להודות שהאשמות אלו אינן בהכרח מס שפתיים תעמולתי, וכי 'בלב הערבים [אכן] שוכן פחד עמוק ואמיתי מפני [כוונות] ההתפשטות אשר הם מייחסים לנו'.⁴⁷

שאלת ההסדר עם ירדן

לבטיו של בן-גוריון (ולבטיהם של אישים אחרים בהנהגת המדינה) בנושא מעמדם של קווי שביית הנשק התבטאו בראש ובראשונה בהסתייגותו מהסדר כולל עם ירדן, שמשמעותו היתה, כמובן, הכרה מצד ישראל בסיפוח הגדה המערבית לממלכת ירדן. מדברים שאמר בן-גוריון בשלבים שונים של המשא-ומתן על ההסדר עם ירדן משתמע בבירור כי ביקש להימנע, לפחות באותה עת, מהכרעות העלולות להנציח בגורה המזרחית סטטוס-קוו טריטוריאלי שאינו נוח עבורנו. 'עתידנו דורש שלום וידידות עם הערבים', כתב בן-גוריון ביומנו בשלהי מלחמת העצמאות, 'ולכן אני מחייב שיחה [שיחות] עם עבדאללה [...] אבל, יש להבהיר [לו] בראשית השיחה [כי] [...] לסיפוח חלקי א"י [ארץ-ישראל] לעבה"י [עבר הירדן] לא נוכל להסכים בנקל [...] אין זו"א [זאת אומרת] שבשום תנאי לא נסכים, אבל רק כסעיף בתוך סיכום כללי'.⁴⁸

חודשים ספורים לאחר מכן, בישיבת ממשלה שבה נדונה שאלת ההסדר המתגבש בין ישראל לירדן, הבהיר בן-גוריון כי קו הגבול הנמצא במשא-ומתן עם ירדן ייחשב לגבול בעל משמעות 'צבאית' ולא לקו גבול 'פוליטי': 'הקו שמדובר עליו, אמר בן-גוריון, 'אינו קו הגבול, כי אם הקו הצבאי שלנו - מצד אחד יעמדו הצבאות שלנו, ומעברו השני של הקו - הצבאות שלהם'.⁴⁹

46. מתוך מסמך של מחלקת המדינה הנושא את הכותרת: 'Prospects of Territorial Expansion by Israel', Report no. 5218, National Archives

47. דברי ראובן שילוח בדיון פנימי על יחסי ישראל-ערב, יולי 1950, א"מ תז 2446/6.

48. יומן בן-גוריון, 18 בדצמבר 1948, אב"ג.

49. ישיבת ממשלה, 27 במרס 1949, תרשומת ישיבות הממשלה, ג, עמ' 6, א"מ.

כעבור כשנתיים שב בן-גוריון והביע את עמדתו המסויגת בשאלת ההסדר עם ירדן. בשיחה עם ראובן שילוח הוא מפרט בהרחבת-ימה את עמדתו בנדון ואת הנימוקים לה, ובהם, כמובן, חוסר רצונו להנציח מפת גבולות כה בלתי נוחה למדינת ישראל כמפת קווי שביתת הנשק בין ישראל לירדן. 'הבעתי בפניו [בפני שילוח] ספקי, כותב בן-גוריון, 'אם רצוי לנו עכשיו הסדר פוליטי עם עבדאללה [שכן] 1. עבה"י [עבר-הירדן] אינו דבר יציב וטבעי, אלא אדם אחד, שיכול למות בכל רגע, והוא תלוי כולו באנגליה [...] 5. היש לנו עניין להתחייב על גבולות מגוחכים אלו?⁵⁰

למסכת זו של נימוקים נגד הסדר עם ירדן על בסיס הסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנוצר בעקבות מלחמת העצמאות נוסף נימוק אחר, נימוק בטחוני-אסטרטגי, המתועד אף הוא ביומן בן-גוריון. את הנימוק הזה השמיע משה דיין, שהשתתף אף הוא במשאומתן עם ירדן. 'דיין' כותב בן-גוריון, 'מתנגד להסכם עם עבר-הירדן, כי אי אפשר להסכים לגבול הנוכחי, כל המשולש הדרומי (בית-לחם ותברון) לא טבעי. אין דרך לעבר-הירדן, כי ים המלח חוסם'.⁵¹

רגשותו הרבה של בן-גוריון לכורח של מדינת ישראל להימנע ממחויבות לסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנוצר בעקבות מלחמת העצמאות, בעיקר בגזרה המזרחית, מתבטאת בספקנותו לגבי הרעיון של ברית הגנה בין מדינת ישראל לארצות-הברית. ברית כזו, מטבעה, היתה מחייבת את ישראל להימנע מכל פעולה לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי. 'בנוגע לברית הגנה [בין ישראל לארצות-הברית]', אומר בן-גוריון לשגריר ישראל בארצות-הברית, אבא אבן, 'שפירושה להגן על גבולותינו, וכמובן על גבולות הערבים, אמרתי שאין זה רצוי לנו, אם כי אני נגד מלחמת התפשטות, אלא אם זו תוטל עלינו'.⁵²

מעניין לציין כי בשלבים שונים של המשאומתן עם ירדן פקפק גם משה שרת בכדאיותו של הסדר שלום מקיף עם מדינה זו. גם הוא, כבן-גוריון, הציג נימוקים כבדי משקל שהקשו להכריע בעד הסדר כזה. כמו כן, גם מנקודת ראותו עמד בראש סולם הנימוקים שלטונה של ירדן על שטחים המהווים, כך סבר, חלק בלתי נפרד משטח ארץ-ישראל. 'יש לנו מעצורים מרחיקי-לכת בעניין זה', הודה שרת באחד מנאומיו, 'קודם כל פירוש הדבר לחתום על ריבונות ערבית על חלקים שונים של ארץ-ישראל המערבית, כולל ירושלים. פירוש הדבר - לחתום על אפשרויות שאין לשער אותן'.⁵³

לבטיו של שרת באו לידי ביטוי קונקרטי בשלבים שונים של המשאומתן עם ירדן, בנטייתו הבולטת להסתפק בהסדרים מעשיים ומוגבלים עם מדינה זו ולהימנע, עד כמה שאפשר, מהסדרים מקיפים שינציחו את הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בין שתי

50. יומן בן-גוריון, 13 בפברואר 1951, אב"ג.

51. יומן בן-גוריון, 8 ביוני 1949, אב"ג.

52. יומן בן-גוריון, 20 באוגוסט 1954, אב"ג.

53. מזכירות וסיעת מפא"י, 28 ביולי 1949, אמ"ע.

המדינות. כשהוא מבחין בין אפשרות של הסדר עם מצרים מחד גיסא, ועם ירדן מאידך גיסא, אמר שרת:

עם מצרים רצוי לנו בהחלט להגיע לחוזה שלום, שישליט ביחסים בינינו יציבות גמורה [...] לא כן עם עבר הירדן. איננו רוצים לדחוק את הקץ לגבי הכרתנו הרשמית בסיפוח איוה חלק של הארץ וחלק של ירושלים לשלטון עבר הירדן. בשלב זה רצוי לנו, עד כמה שאפשר, להסתפק בפתרון הבעיות הדחופות, בצורה של הרחבת הסכם שביתת-הנשק, או בצורה של שורת הסכמים מעשיים מיוחדים.⁵⁴

בתדריך למשלחת ישראל בלוואן שב שרת והבהיר את הסתייגותו מהליכה לכיוון של הסדרים 'סופיים', העלולים להנציח את הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בין ישראל לירדן. 'יש לחדש ולטפח את המגע עם משלחת ירדן', הורה למשלחת ישראל, 'ולשאוף בעיקר להמשך ההסדרים המעשיים, לשם פתרון השאלות התלויות ועומדות. יש להימנע לעת עתה מההתייבות על ברית שלום שכרוכה בה הסכמתנו לריבונות ירדן על מערב ירדן'.⁵⁵

בראה כי זה היה הרקע לטקטיקת הסחבת בכל הנוגע להסדר אפשרי עם ירדן, טקטיקה שאותה תיאר שרת בהרחבה לאנשי משרדו:

עבר הירדן אמרה: 'אנו מוכנים לשלום מירי [הרגשה במקור]'. אנו אמרנו: 'ודאי, גם אנו רוצים בשלום, אבל אי אפשר לרוץ, צריך ללכת. המסד הוקם - הלא הוא הסכם שביתת-הנשק. הקירות הם ההסכמים בדבר לטרון, הר הצופים, הרכבת וכו'. אחר כך נגיה, כמובן, את הגג'. על כך ענתה ירדן: 'אתם רוצים רק להרוויח זמן, אחר כך תעזבו אותנו לנפשנו. לא, קודם כל נקים את השלום'. על כך ענינו שוב: 'אי אפשר לרוץ, צריך ללכת'.⁵⁶

54. משה שרת, דברים בוועדת החוץ של הכנסת, 2 במאי 1949, א"מ חצ 2329/12. שאלת ההסדר עם הירדן הועמדה כמעט תמיד בהשוואה להסדר אפשרי עם מצרים. לפי תפיסת ההנהגה בישראל וזה ההסדר עם מצרים לעדיפות. ראה: ז' שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995, עמ' 98-106. ההערכה השלטת היתה כי למצרים אין אינטרס ממשי בארץ-ישראל, וכי היא שקועה בבעיות פנימיות וחיצוניות תמורות ביותר, אשר יחזקו את שאיפתה להסדר עם ישראל. וראה תוכיר מחלקת החקר במשרד החוץ אל ראש הממשלה ושר החוץ, 9 בספטמבר 1948, א"מ חצ 2410/1. להתדיינות מפורטת על המשא-ומתן עם עבדאללה ראה: א' סלע, 'יחסי המלך עבדאללה וממשלת ישראל במלחמת העצמאות - בחינה מחודשת', חלק ראשון, קתדרה, 57 (ספטמבר 1990), עמ' 120-162; וראה גם הנ"ל, חלק שני, קתדרה, 58 (דצמבר 1990), עמ' 172-193. על ראשיתו של המשא-ומתן עם עבדאללה ראה: י' גלבר, 'מגעים דיפלומטיים טרם התנגדות צבאית - המשא ומתן בין הסוכנות היהודית למצרים וירדן (1946-1948)', קתדרה, 35 (אפריל 1985), עמ' 125-162.

55. תדריך למשלחת ישראל בלוואן, 25 ביולי 1949, א"מ חצ 2446/6.

56. פגישה עם מנהלי מחלקות במשרד החוץ, 25 במאי 1949, א"מ חצ 2446/6/א.

מגמה דומה הנחתה את שרת גם בעת פגישתו עם המלך עבדאללה (מאי 1949), כפי שעולה מדיווחו על פגישה זו:

הוספתי שישנן עוד שאלות הטעונות הסדר מעשי [...] המלך שאל אם כוונתנו היא רק לפתרון שאלות מעשיות, והאין אנו סבורים, שיש לדון על בעיית השלום בכללותה, ולהגיע להסכם כולל. אמרתי, כי לדעתי יש להתקדם בהדרגה. הסכם שביתת-הנשק הניח את היסוד, עכשיו עלינו להקים את הקירות, על-ידי הסדר בשאלות תלויות ועומדות, ולבסוף נבנה את הגג שהוא השלום הכולל. ראש הממשלה [הירדני] ביקש לדבר גלויות. הוא מפרש עמדתו, שבכוונתנו לדון רק באותן השאלות אשר לנו צפוי רווח מפתרון. משנשיג מבוקשנו - ודאי נאסוף ידינו, ולא [יהיה] איכפת לנו מה יקרה. אמרתי שלא כן הדבר [...] [אבל] עלינו להתקדם בהדרגה.⁵⁷

בישיבת ממשלה שבה נדון המשא-ומתן עם המלך עבדאללה שב שרת והביע את הסייגותו מהסדר שלום שינציח את הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בין ישראל לירדן:

העמדה של עבר הירדן היתה שהיו מוכנים לעשות שלום ומיד, בלי קשר עם לוזאן, בלי קשר עם המדינות האחרות [...] אמרנו: 'אנחנו בוודאי בעד שלום אתכם, אבל כל דבר אינו בא לעולם מיניה וביה אלא בהדרגה' [...] הם יצאו מאתנו בפחי נפש בעניין זה. אמנם זה לא כל כך פשוט לעשות שלום אתם [...] זוהי חתימה על סיפוח. [משמעות הדבר היא שאנו] מכירים בריבונותה של ירדן על שכם, ג'זין וחברון.⁵⁸

ביטוי נוסף ללבטיו של שרת בשאלת ההסדר עם ירדן ניתן למצוא בדברים שאמר במסגרת התייעצות מדינית מצומצמת. בהציגו את השיקולים שלפיהם עיצב את עמדתו בסוגיה רגישה זו אמר שרת את הדברים הבאים:

[ב]שאלת עבר-הירדן, אני עצמי עברתי שלבים [...] הגעתי כבר לשלב של הכרה, שאין לנו ברירה ומוכרחים להתחיל כמשא-ומתן על שלום. חרדתי ללחץ האמריקני בעניין הגבולות, [...] חששתי שיאלצונו לסגת. [אבל, בסופו של דבר] גוכחתי [לדעת] שחוזה שלום אינו קביעה לדורות, ואם יהיו זעזועים [במעמדה של עבר-הירדן] כגון - ניסיון של [נשיא סוריה, חוסנין] זעים לספח את עבר-הירדן, או ניסיון מצד עבר-הירדן לספח את סוריה, נוכל להסתדר [כלומר לפעול לשינוי המצב] [...] בינתיים הופיעו סיכויים לעורר תסיסה [בגדה המערבית, בכיוון של פרישה מעבר-הירדן], ובאתי לידי מסקנה לעכב את ההכרעה [בשאלת ההסדר עם ירדן].⁵⁹

57. פגישת שרת עם המלך עבדאללה, 5 במאי 1949, א"מ חצ 2408/13.

58. ישיבת הממשלה, 24 במאי 1949, תרשומת ישיבות הממשלה, 1, עמ' 23, א"מ.

59. משה שרת, התייעצות מדינית, 14 ביולי 1949, אב"ג, תיק פרוטוקולים של פגישות.

ושוב, בישיבת ממשלה שבה נדון ההסדר עם ירדן נשמע שרת כמי שמהרהר בקול רם באשר לכדאיותו של הסדר כזה: 'אני שואל את עצמי', אמר לחבריו בממשלה, 'מה אנו מרוויחים מזה שמסרבים להכיר בסיפוח. איו בינינו לביין הלגיון מלחמה, אין מלחמה לנו בעבדאללה [...] לא הגעתי עוד למסקנה. אני מציע זאת לשיקול. האם אנחנו איננו צריכים לעשות רוויזיה, להגיע למסקנה, להציע לעבדאללה שלום. לגמור אתו'.⁶⁰

בסופו של דבר, על אף התבטאויותיו ההססניות והנמקותיו המסתייגות מהסכם מקיף עם ירדן, התייצב שרת לצד התומכים בהסדר כזה - אף שברור היה לו כי משמעות הדבר היא הכרה בסיפוח חלקים משטחי ארץ־ישראל לירדן. את עמדותיו בסוגיה זו גיבש, כדרכו, כזהירות רבה ובהדרגה. בדיון בפורום מצומצם בראשותו של ראש הממשלה, דוד בן־גוריון, התבטא שרת כמי שהשיל מעליו את הספקות והלבטים שליוו אותו עד אז בשאלת ההסדר עם ירדן והציג עמדה ברורה ונחרצת בסוגיה זו. את עמדתו של שרת מתעד בן־גוריון ביומנו כלשון פשוטה ביותר. 'משה [שרת]', הוא כותב, 'בעד מו"מ שלום. ז"א, הכרת הסיפוח [הכרה בסיפוח הגדה המערבית לירדן]'.⁶¹

להצדקת עמדתו קבע שרת כי הנימוק שלפיו הסדר שלום עם ירדן יבטא את הכרתה של ישראל בסיפוח הגדה המערבית לירדן הולך ומאבד ממשמעותו המעשית. ירדן, טען שרת, ממילא שולטת בשטח בפועל, ולישראל אין כוונה רצינית ליוזם מלחמה לכיבוש השטח מידיה. לפיכך, מה הטעם להימנע מהסדר מלא עם ירדן, שישרת את האינטרסים החיוניים ביותר של מדינת ישראל בתחומים מגוונים? אם אפשר להגיע עם עבדאללה לסידור', אמר שרת באחד מנאומיו, 'ואם הסדר צריך לכלול הודאה בריבונותו על חלק מארץ־ישראל המערבית, צריך לעשות זאת ולא להירתע. בעשותנו זאת, לא נפסיד מאומה, ורק נרוויח לעומת המצב הקיים. כי במצב הקיים שולט עבדאללה בין כה וכה בשטח, ואנו הרי איננו מתכוונים לצאת עתה למלחמת תנופה כדי לכבוש שטח זה'.⁶²

ב־22 בפברואר 1950 דנה הממשלה בטיוטת הסכם בין ישראל לירדן, שבו דובר, בין היתר, על 'שמירת גבולות שביתת־הנשק הקיימים'.⁶³ במהלך הדיון הבהירו הן

60. ישיבת הממשלה, 24 במאי 1949, תרשומת ישיבות הממשלה. ו, עמ' 23, א"מ.

61. יומן בן־גוריון, 8 ביוני 1949, אב"ג. להערכת אילן פפה כיטא שרת מגמה שונה מזו של בן־גוריון בסוגיית ההסדר עם ירדן. ראה: א' פפה, 'משה שרת, דוד בן־גוריון והאופציה הפלסטינאית', 1948-1956, הציגנות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל, יא (1968), עמ' 361-379; וראה גם: א' פפה, 'ועידת לוואן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261.

62. נאום בכנס ספ"כ (סגל פיקוד כללי), אפריל 1950, א"מ חצ 2446/6.

63. 'פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל 1950, ה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 140 [להלן: תעודות 1950]. על ההסכם ראה: א' פפה, 'גורלו של שלום ישראלי־ירדני נפרד, חוזה אי־ההתקפה בין ישראל לירדן, פברואר 1950, זמנים, 24 (חורף 1978), עמ' 82-94.

שרת והן בן-גוריון כי הם מסכימים לטיוטה המוצעת, אך הצביעו על בעיות שונות ביחסי שתי המדינות, שטרם באו על פתרונן. שרת ציין כי ההסכם המוצע הוא שלב מתקדם יותר משלב הסכמי שביתת-הנשק. לעומתו ציין בן-גוריון את חסרונותיו של ההסכם, ובעיקר את הוויתור הרשמי על חלק מירושלים ואת ההכרה בשלטון ירדן בגדה המערבית. עם זאת, בסופו של דבר הביע גם בן-גוריון דעה חיובית על ההסכם עם ירדן, וטען כי הוא רואה בו מפנה חיובי וציון דרך לקראת הסכמים דומים עם יתר מדינות ערב.⁶⁴

את עמדותיהם בסוגיית ההסדר עם ירדן השמיעו בן-גוריון ושרת גם לנציגי מפלגות אחרות, שבאו לדון עמם בהרכבת הקואליציה. בדיווחו על שיחותיו עם ראשי מפא"י בעניין ההסדר עם ירדן אומר איש אחדות-העבודה יצחק בן-אהרון:

לדעת מפא"י, חוזה השלום עם עבדאללה הוא הדבר החיוני לישראל. יש בזה ערעור החזית הערבית המלוכדת נגדנו. יש סיכוי שאחריו ילכו מדינות אחרות. הסכם זה מסלק את הלחץ האמריקני בענייני גבולות, פליטים וירושלים. יש בזה פתרון לבעיות של תיקוני גבול, שאלת העיר העתיקה, האוניברסיטה, לטרון ועוד. תנאי להסדר זה - הכרה [של מדינת ישראל] בסיפוח השטחים הכבושים עלידי הלגיון. לכך מוכנה מפא"י. אין תוכניות תוקפניות מצדנו לכיבוש שטחים אלה בחזרה.⁶⁵

ההתדיינות סביב סיפוח רצועת עזה לישראל

הוויכוח בעד ונגד סיפוח רצועת עזה למדינת ישראל הוא ביטוי נוסף ללבטיה של ההנהגה בישראל בסוגיית הסטטוס-קוו הטריטוריאלי וגבולות שביתת הנשק בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות. עוד לפני ועידת לוזאן (שבה הועלתה ההצעה להעביר את רצועת עזה על כל תושביה לידי מדינת ישראל),⁶⁶ עלתה הסוגיה לסדר היום של הנהגת המדינה. מיקומה הגאוגרפי של רצועת עזה, המזדקרת כחנית בכשרנו,⁶⁷ לא הותיר שום ספק בלבו של בן-גוריון, וקרוב לוודאי גם בלבם של

64. תעודות 1950, עמ' 135 (הערות). להתדיינות מפורטת יותר בשאלת עמדותיהם של בן-גוריון ושרת בסוגיית ההסדר ראה: א' ביאלר, 'דוד בן-גוריון ומשה שרת, התגבשות שתי אוריינטציות מדיניות-בטחוניות בחברה הישראלית', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, א, 2 (1971), עמ' 71-85; וראה גם: ג' שפר, 'שרת, בן-גוריון ומלחמת הברירה ב-1956', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 27 (1978), עמ' 1-22; ו' שלום, 'התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליות מישראל, 1949-1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 197-213.

65. יצחק בן-אהרון, 9 בפברואר 1950, אק"מ, חטיבה 1, תיק 93.

66. לדיון מפורט בסוגיה זו ראה: N. Caplan, *The Lausanne Conference, 1949: A Case Study in Middle East Peacemaking*, Tel Aviv 1993, pp. 60-86; וראה גם: מ' גזית, 'גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה, על כל אוכלוסייתה, בתחומי מדינת ישראל', הציונות, יב (1987), עמ' 315-331.

67. דברי יצחק בן-אהרון, מועצת הקיבוץ המאוחד ביגור, 9 באפריל 1954, אק"מ, חטיבה 5, מכל 15, תיק 3.

אישים אחרים בהנהגת המדינה, כי 'לפי ההיגיון הגיאוגרפי היא [רצועת עזה] צריכה להיות במדינת ישראל'.⁶⁸

לתפיסה זו נתווספו נימוקים אסטרטגיים חשובים: קרבתה של הרצועה אל מרכזי אוכלוסין במדינת ישראל ומספרם העצום של הפליטים החיים בתוכה בתנאים עלובים, כשבלבם יוקדת שאיפת נקם כלפי מדינת ישראל. כל אלה הצביעו על כך שרצועת עזה מהווה סיכון בטחוני חמור למדינת ישראל, הן מבחינה אסטרטגית (פלישת צבא מצרי דרך הרצועה אל מרכז הארץ) והן מבחינת מדיניות הביטחון השוטף (תופעת ההסתננות על כל גוניה).

על רקע זה שבו והזכירו אישים שונים בהנהגת המדינה את 'חטאו' הבלתי-נסלח של דוד בן-גוריון, שבשלהי מלחמת העצמאות הורה למפקד הפלמ"ח, יגאל אלון, לסגת מקרמת סיני, ובכך אולי שטט מידי מדינת ישראל 'הזמנות היסטורית' להפוך את הרצועה לחלק בלתי-נפרד ממדינת ישראל. כעבור שנים רבות אמר אלון: 'פקודתו של בן-גוריון לסגת מסיני תוך יממה אחת, ואחר כך לשלוף את הטריז מדרום לרפיח, שניתק את כל רצועת עזה ממדבר סיני, ניתנה בהיענות מזוהזת ללחץ אמריקני ולתביעה אמריקנית. בכך התמצנו ניצחון היסטורי מוחץ, כדי להשיג יעדים מדיניים חשובים'.⁶⁹

בוועידת לוזאן הועלתה, כאמור, הצעה שמדינת ישראל תקבל לידיה את רצועת עזה על כל תושביה. ההצעה עוררה, מטבע הדברים, מחלוקות חריפות. בן-גוריון תמך בהצעה זו, בנמקו אותה בשיקולים צבאיים, אסטרטגיים, מדיניים וכלכליים. ביומנו הוא מפרט את שיקוליו כדלהלן:

1. חוף עזה חשוב מאין כמוהו. [...] 2. האדמה היא טובה, ואפשר להקים [שם] כפרי דייגים - שיש לכך גם ערך משקי, וגם ערך בטחוני. 3. שנמנע שכנות מצרים במקום הזה - שכנות זו בעתיד יכולה להיפך לסכנה צבאית חמורה - גם ביבשה, ועוד יותר בים. 4. נמנע כניסת עבדאללה [לרצועת עזה], שעלולה להחזיר הנה האנגלים, ושבהכרח יביא [תביא] לידי סכסוך טריטוריאלי - אם עבדאללה ישלוט בעזה, הוא יהיה מוכרח (או יורשו) לדרוש מסדרון [מרצועת עזה לירדן].⁷⁰

68. יומן בן-גוריון, 9 בדצמבר 1948, אב"ג.

69. מעריב, 5 בספטמבר 1975. על רקע עמדתו המסויגת של אלון לתביעת הנסיגה של בן-גוריון התעורר אצל ידן, ואולי גם אצל בן-גוריון, חשד שמא הכוחות שתחת פיקודו של אלון ממשיכים בלחימה באותו אזור. ביומנו כתב בן-גוריון את הדברים הבאים: 'סלגרפתי ליגאל אלון שיבריק מיד אם הקרבות נמשכים [...] יגאל [ידן] חושד גם באנשינו שהם לא הפסיקו [את האש], אם כי יגאל אלון קיבל ממנו [מיגאל ידן] הוראה ברורה בבוקר. ידן סבור שבשובו לדרום אמרו לו אנשי "ההמולה" - רבין, יצחק שדה ואחרים, להמשיך [בידי על המצרים]', יומן בן-גוריון, 7 בינואר 1949, אב"ג.

70. יומן בן-גוריון, 21 ביוני 1949, אב"ג. לדיון מפורט על עמדת ישראל בסוגיית עזה ראה: I. Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict 1947-1951*, London 1992, pp. 213-218

בטיעונו אלה מתעלם בן-גוריון מן הבעיה הדמוגרפית החמורה הכרוכה בסיפוחה של רצועת עזה למדינת ישראל. כאמור, בהזדמנויות אחרות הביע בן-גוריון חששות כבדים מן הבעיה הדמוגרפית ואף הדגישה כאחד הגורמים המרכזיים להחלטתו להימנע מהמשך הלחימה במלחמת העצמאות, על אף הסיכוי להרחיב את גבולות המדינה. תמיכתו הנלהבת משהו בסיפוח רצועת עזה מותירה בלא מענה את השאלה כיצד חשב להתמודד עם הבעיה הדמוגרפית שהיתה נוצרת בעקבות הסיפוח. שר החוץ שרת עמד, כדרכו, בראש המתלבטים בשאלת סיפוח רצועת עזה למדינת ישראל. בישיבת הממשלה מ-6 בפברואר 1949 הפליא לבטא את התלבטותו זו, בהציגו שיקולים מנוגדים שאינם מאפשרים לו לקבוע עמדה חד-משמעית בסוגיה:

בקשר לעזה, מצרים אינה רוצה שזה ילך לירדן, וירדן אינה רוצה שזה ילך למצרים. אנו יכולים לפתור את הבעיה בקבלת שטח זה. לא אחד שזהו אחד האגוזים הקשים ביותר [...] מצד אחד, אם להניח שטח זה בידי המצרים [...] האם מגיע להם פרס כזה? שנית, עליידי כך הם תוקעים יתד מעבר מזה של המדבר [הנגב], ויכולים להציף את השטח שלנו באוכלוסיה [ערבית]. שלישיית, הדבר גוזל מאתנו מוצא לים [שאותו אנו יכולים להעניק לירדן], אם כי אנו יכולים לתת [להם] שימוש בנמל חיפה. לעומת זאת, אם ניתן את השטח הזה לירדן, יהיה לנו מצב של 'בווין [בריטניה] מכאן [מירדן] ובווין [בריטניה] מכאן [מרצועת עזה]'. לעומת זאת, אם אנו תובעים את השטח לעצמנו, אנחנו מקבלים בבת אחת מאה וחמישים אלף ערבים, ורובם ירצו לחזור לבתיהם במדינה [שאותם נטשו במהלך מלחמת העצמאות]. נמצא שמכל צד שניגש לבעיה, ניתקל בקוץ דוקרני.⁷¹

נראה כי בשלבים מאוחרים נטה שרת להקנות משקל רב יותר לשיקולים השוללים את סיפוח רצועת עזה לישראל. נימוקו העיקרי לכך היה הסיכונים הדמוגרפיים הכרוכים בסיפוח הרצועה על כל תושביה למדינת ישראל. שרת העריך כי הדבר יגרום להגדלת מספרם של הערבים במדינת ישראל עד שלוש מאות אלף נפש. הוא סבר כי בהתחשב בגודלו המזערי של היישוב היהודי במדינת ישראל באותה תקופה, הכללת הרצועה בתחומי המדינה תעמיד בסכנה חמורה את אופיה היהודי של מדינת ישראל.

עוד טען שרת כי אם תיכלל הרצועה בשטח מדינת ישראל לא ניתן יהיה למנוע את שיבתם של לפחות מקצת הפליטים אל המקומות שנטשו במהלך מלחמת העצמאות, ושכאותה עת כבר היו בתחום השטח הריבוני של מדינת ישראל. בעקבות זאת, טען שרת, תשוב מדינת ישראל למסגרת המערכת הדו-לאומית שהיתה קיימת בתקופת היישוב – על כל הסיכונים הבטחוניים, המדיניים והכלכליים הכרוכים בכך. בוועדת החוץ של הכנסת אמר שרת:

71. ישיבת ממשלת ישראל, 6 בפברואר 1949, תרשומת ישיבות הממשלה, א"מ.

בעניין זה [סיפוח הרצועה], הקו שלנו, לעת עתה, להשאיר את השאלה פתוחה. עניין סיפוחה של רצועה זו לישראל אינו פשוט [...] סיפוח הרצועה פירושו נכונות לקבל את מאה ושבעים אלף הערבים לתחום ישראל. המיעוט הערבי שלנו יגיע בבת אחת לשלוש מאות אלף. יתר על כן, משיעברו הפליטים לרשותנו, לא נוכל לעמוד בפני הלחץ להרשות להם לחזור למקומותיהם. פירושו - שיתפסטו על פני כל הדרום, בואכה יפו.⁷²

בעמדתו זו של שרת תמך יגאל ידין (עדיין, רשמית, ראש אג"ם), שבאותה תקופה נהנה מיוקרה ציבורית רבה. 'אילו היו מציעים לנו רצועה זו [רצועת עזה], וכיום היא היתה בידינו, אמר ידין, 'היה זה אסון. לא היינו יכולים להתגבר על כל הקשיים הכרוכים בכעיה [...] יש [לנו] שלוש ברירות: א. להפוך את רצועת עזה-רפיח לשטח עצמאי, הנתון תחת פרוטקטורט ישראלי-מצרי - והו המוצא האידיאלי. ב. להגיד כי אנו מקבלים את השטח על קרבו וכרעיו. ג. לבוא בהצעה להעביר את הערבים מהרצועה למקום אחר שבו יוכלו להתקיים'.⁷³

כצפוי, על אף הסתייגותיו אלה של שרת (ואולי גם של אישים נוספים בהנהגה), עלה בידי בן-גוריון לגייס את רוב חברי הממשלה לתמוך בהצעה להכליל את רצועת עזה בשטח מדינת ישראל. בשיחה עם מרק אתרדג', נציג ארצות-הברית בוועדת הפיוס, הביע בן-גוריון מפורשות את נכונות ישראל לקבל לידיה את רצועת עזה על כלל תושביה.⁷⁴

מעניין לציין כי בתזכיר ששיגר תתימזכיר המדינה של ארצות-הברית אל נשיא ארצות-הברית (27 במאי 1949) צוין כי משלחת ישראל בלוואן הודיעה לנציג האמריקני, מרק אתרדג', שישראל עשויה להסכים למתן פיצוי כלשהו בנגב בתמורה לקבלת רצועת עזה לידיה. 'מדינת ישראל', כך נקבע בתזכיר, 'מבקשת לקבל לידיה את רצועת עזה מידי מצרים. מדינת ישראל לא תישוש שום שטח בנגב [בתמורה לכך]. עם זאת הבהירה המשלחת כי ישראל תהיה מוכנה לשקול מתן פיצוי כלשהו בנגב בתמורה לרצועה'.⁷⁵ לא ברור אם הצעה מעין זו הועלתה בידיעתו של בן-גוריון.

בנימוקה לקבלת ההצעה הרגישה הממשלה שיקולים בטחוניים-אסטרטגיים, ובהם: 'א. [...] הרצועה משלימה את שליטתנו על כל עמק החוף, אשר ישתרע אז [...] מגבול מצרים ועד גבול לבנון [...] ב. [...] האיום המתמיד בעורפנו על צוואר הנגב נעלם עליידי כך [...] ג. אנחנו עליידי כך מבטיחים באופן מוחלט את עקירת המצרים

72. דברים בוועדת החוץ של הכנסת, 2 במאי 1949, א"מ תצ 2923/12.

73. תיק פרוטוקולים של פגישות, 12 באפריל 1949, אב"ג.

74. שיחת בן-גוריון-מרק אתרדג' ב-20 באפריל 1949, *Foreign Relations of the United States [FRUS]*, 6 (1949), pp. 926-927

75. תזכיר מזכיר המדינה אל הנשיא, 27 במאי 1949, *FRUS*, 6 (1949), p. 1060.

מרצועה זו.⁷⁶ ואולם, מעניין לציין, כי בראש הנימוקים לקבלת ההצעה עמד דווקא נימוק אידאולוגי-היסטורי, והוא מחויבותה של מדינת ישראל לחבלי ארץ-ישראל. 'לא ייתכן', נקבע בהחלטת הממשלה, 'שתוצע לממשלת ישראל איזו רצועה שהיא של שטח הארץ, והיא תסרב לקבלה'.⁷⁷

בעקבות כשלונה של ועידת לוואן ירדה מן הפרק ההצעה לספח את רצועת עזה למדינת ישראל. סוגיה זו שבה והתעוררה באורח מזורז למדי בראשית 1956 - קרוב לוודאי על רקע המאמצים האינטנסיביים להגיע להסדר מדיני בין ישראל לארצות ערב, ובפרט בין ישראל למצרים. מתזכיר של משרד החוץ הבריטי מתברר כי במהלך 1956 הבהיר שר החוץ שרת לשגריר של מדינה מערבית כי ישראל תהיה מוכנה לשקול חילופי טריטוריה עם מצרים: קבלת רצועת עזה בתמורה להעברת אזור ניצנה לידי המצרים. שרת העריך כי העסקה תהיה מקובלת על מצרים, שכן מצרים תקבל אזור בעל חשיבות אסטרטגית, ובמקביל - תוכל להיפטר מן העול המביך של רצועת עזה. ישראל תקבל תחת שליטתה מאתיים אלף פליטים הנמצאים עתה בעזה. היא תמשיך להחזיק אותם במחנות, בתמיכת אוגנר"א [סוכנות לסעד ותעסוקה של האו"ם].⁷⁸ גם במקרה זה קשה להעריך אם ההצעה הועלתה בידיעתו ובהסכמתו של דוד בן-גוריון.

מגעים אלה ודיווחים אחרים גרמו לדיפלומט בריטי שהיה מוצב אז בארץ להעריך כי בישראל מתחזקת הנטייה להסכים לויתורים טריטוריאליים בתמורה לקבלת השליטה ברצועת עזה. הסיבות המרכזיות לנטייה זו היו, לדעתו: א. קרבתה של הרצועה למרכז הארץ - בעיקר לתל-אביב. ב. גילוי מקורות נפט בקצה הצפון-מזרחי של הרצועה. ג. העובדה שקבלת הרצועה עלתה בקנה אחד עם התנגדותה של ישראל לויתורים חד-צדדיים בתמורה להסדר. כלומר, ניתן היה להציג את קבלת הרצועה במסגרת של ויתורים הדדיים.⁷⁹

שינוי יזום של הסטטוס-קוו הטריטוריאלי

מתוך הנהה כי האופציה של שינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בדרך של הסכמה (דוגמת ההצעה על העברת רצועת עזה לידי ישראל) נתפסה כאפשרות 'חריגה בדורה' שלא תישנה, מתבקשת מאליה השאלה: האם הנהגת המדינה, ובראשה דוד בן-גוריון, אמנם ראתה בקווי שביתת הנשק 'סוף פסוק' לשאיפתה של מדינת ישראל לעצב מפה טריטוריאליית חדשה שתהא תואמת יותר את צרכיה? האם המגמה שהנחתה את הנהגת המדינה היתה קבלת הדין בהכנעה והשלמה עם המציאות הטריטוריאליית הקיימת, או

76. מזכירות מפא"י, 28 ביולי 1949, אמ"ע.

77. שם.

78. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי, 17 בפברואר 1956, PRO, FO 371/121709 VR 1071/31/G

79. דיווח משגרירות בריטניה בתל-אביב אל משרד החוץ הבריטי, 29 בדצמבר 1955, PRO, FO 371/121771 VR 1091/5

שמה היתה גם השיבה על דרך פעולה יזומה לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי? לנו נראה כי מסכת ההתבטאויות של מי שעמד בראש ההנהגה המדינית־בטחונית בתקופה זו, דוד בן־גוריון, אינה מאפשרת להשיב תשובות נחרצות על שאלות אלה. אין ספק שסוגיה זו היא אחת הסוגיות הסבוכות והמורכבות ביותר בהגותו של בן־גוריון: היא מעלה שאלות פוליטיות ומוסריות רגישות ביותר, ולא תמיד ניתן ליישב בין ההתבטאויות הנוגעות לה. כל שנותר הוא להאיר נקודות מבט שונות בדבריו של בן־גוריון בנושא זה.

תפיסת עולמו של בן־גוריון מכירה ללא ספק בזכות 'העקרונת' שיש למדינת ישראל על שטחים בארץ־ישראל, הנמצאים מעבר לקווי שביתת הנשק (אם כי היקפם המדויק אינו מוגדר), ובכורת הבטחוני־אסטרטגי ליצור למדינת ישראל בשלב כלשהו מפת גבולות נוחה יותר מזו שעוצבה בתום מלחמת העצמאות. עם זאת, לפי תפיסתו, אנו מחויבים להכיר באפשרות הסבירה שלא נוכל להגשים את שאיפותינו הטריטוריאליות בבת־אחת, באורח יזום ובתקופת זמן מוגדרת בעתיד הנראה לעין. עלינו להשלים עם העובדה כי את מאוויינו למימוש זכותנו על הארץ – כולה או חלקה – נוכל להגשים, אולי, אך ורק בהדרגה, שלב אחר שלב.

מהתבטאויות שונות של בן־גוריון ניתן להתרשם כי לפי תפיסתו, דמותה של מדינת ישראל כיום אינה אלא תחנה אחת בדרך רבת־שנים. את מפת גבולותיה הנוכחית של מדינת ישראל רואה בן־גוריון כתוצאה של נסיבות מנסיבות שונות השולטות בנו עתה. לכן, לפי תפיסתו, מדינת ישראל חייבת 'לקבל עליה את הדין' בהכנעה בכל הנוגע למסגרת גבולותיה הנוכחיים, ולהכיר בעובדה כי 'לא עליה המלאכה לגמור'. לעת עתה עליה להפיק מן הנסיבות הקיימות את מלוא התועלת האפשרית: לשקוד על בניין המדינה, על שיקום החברה, על הקמת תשתית כלכלית איתנה ועל חיזוק צה"ל, כל זאת מתוך ציפייה – פסיבית ביסודה – כי בשלב זה או אחר ייווצרו נסיבות נוחות לשינוי מפת הגבולות.

במכתב ששיגר בן־גוריון אל הרב הראשי, הרב הרצוג (כנראה בתגובה לטענותיו־תהיותיו על כך שירושלים העתיקה לא שוחררה במלחמת העצמאות), יש ביטוי מובהק לתפיסתו זו:

גורל ירושלים, וגורל הארץ, כרוכים זה בזה, ואין זו בלי זו. גם ההיסטוריה בתורה ניתנה מגילות מגילות, ולא בבת אחת. אני בטוח שיום יבוא והגאולה תהיה שלמה [ההדגשה במקור]. אולם, בדורנו־אנו עלינו לעשות מה שמוטל על דורנו, ונקווה שהמלאכה תיגמר עלידי הבאים אחרינו. בהרבה מקרים, יש לזכור הכלל המחוכם של 'תפסת מרובה לא תפסת', ועלינו לזכור תמיד הדברים המופלאים בספר שמות, פרק כ"ג, פסוקים כ"ג–כ"ז.⁸⁰

80. תיק התכבויות, 6 בינואר 1950, אב"ג. בפסוקים אלה באה לידי ביטוי התפיסה המקראית, שלפיה החזקה בארץ־ישראל תירכש בידי בני ישראל בהדרגה: 'לא אנרשנו מפניך בשנה

תפיסת עולמו של בן-גוריון רחוקה אפוא מלסתום את הגולל על משאלות לבו של העם היהודי לשלוט על כל שטח ארץ-ישראל. עם זאת, היא תובעת מאתנו לכבוש את יצרנו ולהשלים עם המציאות הקיימת כל זמן שהנסיבות המדיניות, הבטחוניות, הכלכליות והדמוגרפיות אינן מאפשרות לנו לממש את שאיפותינו הטריטוריאליות. השלמה זו בפירוש אינה השלמה מרצון, אלא השלמה מכורח הנסיבות. תפיסתו המעשית של בן-גוריון עולה מדברים שאמר זמן קצר לאחר שפרש סופית מן ההנהגה (ב' 16 ביוני 1963). במהלך פגישה עם מורים הוא נשאל איך לדעתו יש ללמד את ילדינו על שכס ועל חברון בשעה ששתיהן בריבונות ירדן. דבריו אינם חד-משמעיים, וניכרת בהם התלבטות של מי שאינו רוצה לחשוף את כל צפונות לבו, הגם שכבר אינו נושא תפקיד ממלכתי בכיר. בין השאר אמר בן-גוריון את הדברים הבאים:

זאת שאלה לא קלה. אני אומר איך הייתי מסביר לילדים שלי, אילו היו עוד קטנים. הייתי מספר להם את ההיסטוריה היהודית, שלא תמיד היתה גם אז שכס יהודית. [...] יש שינויים בהיסטוריה. [...] לא תמיד כל הארץ היתה בידי היהודים [...] יש בעניין זה שתי גישות. ישנה גישה אחת מיסטית, ואין לזלזל בגישה מיסטית, יש אמונה במשית, אבל משהו צריכים אנו לעשות בכוחנו. [...] לכן, כל מי שמאמין במשית - הרבה מאוד יהודים מאמינים במשית, אבל עלינו לעשות מה שאנו יכולים לעשות באמצעינו. לא תמיד היתה שכס יהודית. [...] חברון היתה יהודית עד החורבן, אבל שכס לא. [...] אבל לא צריך לחדול מאמונה. לא יהיה מדויק אם אומר שאני יהודי אדוק. אני מאמין במשית, אם כי אחרת קצת, נניח לו קצת עבודה. עכשיו נקיים מה שיש, נביא אותו מספר היהודים שאפשר להושיב אותם על מה שיש לנו. הלוואי שדורנו יעשה זאת. אפשר להביא עוד 2-3 מיליון יהודים בשטח זה. [...] ובכן, צריך להגיד את האמת. בהיסטוריה הדברים משתנים. בעתיד - אינשאללה. אבל אני לא יכול להגיד את זאת, גם כאשר אני אורח פשוט.⁸¹

לדעת בן-גוריון, אנו מצויים עתה בתקופת ביניים' שתימשך עד למימוש מאוויינו. בתקופה זו אנו חייבים לגזור על עצמנו ריסון מרבי ולהימנע עד כמה שאפשר מלבטא את שאיפותינו בגלוי ובאופן מתגרה. בתקופה מאוחרת יותר תמצת בן-גוריון את עמדתו זו במשפט אחד: 'יש דברים', אמר (ולא במקרה) למנחם בגין, 'שיש לחשוב עליהם, אבל אף פעם לא לדבר עליהם'.⁸²

אחת פן תהיה הארץ שממה ורבה עליך חית השדה. מעט מעט אנרשנו מפניך, עד אשר תפרה ונחלת את הארץ' (שמות, כג:כט-ל). על-פי עדותו של חיים גורי, פסוק זה היה מונח דרך קבע על שולחן עבודתו של דוד בן-גוריון. חיים גורי, 'בשולי אדרתו', דבר, 24 באוקטובר 1986.

81. תיק פרוטוקולים של פגישות, 4 ביולי 1963, אב"ג.

82. יומן בן-גוריון, 10 בפברואר 1957, אב"ג.

ואכן, בהודמנויות רבות שב בן־גוריון והביע את דעתו כי אחד ההבדלים המרכזיים בין מפא"י לבין מפלגות הימין נעוץ בחשיבות המוגזמת שהימין מעניק להצהרות, גם כאשר אינן מלוות במעשים. 'יש הבדל יסודי בינינו [חברי מפא"י] וביניכם [אנשי הרות]', אמר בן־גוריון באחד מנאומו בכנסת, 'ומן קצר לאחר תום מלחמת העצמאות, [...] לנו אין אמון רב בערכן של הכרזות, דקלרציות ודקלמציות, בין שהן על דברים גדולים וקדושים, היסטוריים וחיוניים, כמו גבולות ועיר בירה, ועיר נצחית וכו', אם אין זה צמוד למעשה מחייב, יום־יומי, קשה ומפרך, ואם המעשה אינו מוליך להגשמת הדקלמציה'.⁸³

ואולם, גישה פסיבית זו בסוגיית הסטטוס־קוו הטריטוריאלי משקפת, להערכתנו, פן אחד בלבד בתפיסת עולמו של בן־גוריון. בה בעת שהוא מביע עמדות אלה, מצטייר לעינינו בן־גוריון (ועמו אישים אחרים בהנהגת המדינה) כמי שמעורר - לעתים במפורש, לעתים במרומז - היווצרותה של אווירה ציבורית שבה מודגשת תחושת אי שביעות הרצון ממת הגבולות הקיימת, ומובעת תמיכה בחיפוש 'סדקים' והודמנויות שיצדיקו פעולה יוזמה לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי.

פן זה בתפיסת עולמו של בן־גוריון בא לידי ביטוי, בין השאר, בדיונים שהתקיימו בדרגים בכירים (לאחר תום מלחמת העצמאות) סביב פעילותם של גורמים שונים בגדה המערבית המבקשים להינתק מן הממלכה הירדנית ולהסתפח למדינת ישראל. השאלה העיקרית שעלתה לדיון היתה כיצד על מדינת ישראל להתייחס לפעילות זו. ביומנו מציג בן־גוריון את התהיות העולות בו לאור התפתחותה של אפשרות מעין זו, ונותן דעתו למשמעויותיה מבחינת מדינת ישראל. 'אם זה נכון', כותב בן־גוריון, 'הרי זה שינוי המצב ביסודו [...] אמנם מטיל עלינו אחריות נוספת, אבל פותח סיכויים, ולא מכניס אנגליה למערב ארץ־ישראל'.⁸⁴

סוגיה זו המשיכה להעסיק את בן־גוריון גם לאחר מכן. ביומנו הוא שב ומעלה תהיות בקשר למידת 'רצינותה' של תופעה זו ובאשר למשמעויותיה מבחינת מדינת ישראל:

ואשר למשולש - אין עלי לסמוך יותר מדי על הלך־רוח [של] הערבים, המבכרים קשר עם ישראל, מאשר סיפות לעבר־הירדן. אבל אין זולזל באפשרות זו, אם ישנה, כי כאן יש פתרון [שאלת] ירושלים [...] התקשרות המשולש [עם מדינת ישראל] - אם היא תיתכן - גותנת לנו [אפשרות של שליטה על] ירושלים עד הירדן וים המלח. אמנם יש לגיון ערבי, אבל אין זה עיכוב מוחלט [למנוע מימושה של אופציה זו]. אם הערבים רציניים בהתנגדותם לעבדאללה, ומצרים אף היא - אפשר להתגבר על מכשול זה.⁸⁵

83. דברי הכנסת, ו, מושב ראשון של הכנסת הראשונה, 10 במרס 1949, 'שיבה 12, עמ' 135.

84. יומן בן־גוריון, 19 ביוני 1949, אב"ג.

85. שם, 21 ביוני 1949.

נראה שאל המייחלים להתפתחות מעין זו הצטרף גם שר החוץ שרת. בתדריך ששיגר אל משלחת ישראל בלוזאן אמר שרת במפורש: 'יש להמשיך ולברר אפשרויות של יצירת חבל אוטונומי בחלקה המערבי של ארץ-ישראל, והגברת התסיסה בכיוון זה'.⁸⁶ עמדה מעשית יותר בעניין זה הביע ראובן שילוח, יועצו הבכיר של ראש הממשלה. במהלך אחד הדיונים בסוגיה זו, שנים ספורות לאחר תום מלחמת העצמאות, העריך שילוח כי 'בשלב הנוכחי אין כוח רציני מגובש בירדן, הדוגל ברעיון זה [של פרישה וסיפוח לישראל]'.⁸⁷ עם זאת, בעניין דרכי הפעולה שעל מדינת ישראל לנקוט נוכח אפשרות כזו, הוסיף שילוח ואמר ביותר משמץ של רמז: 'פעולה שיטתית מצדנו יכולה להקים כוח כזה'.⁸⁸

החרה-החזיק אחריו שגריר ישראל בארצות-הברית, אבא אבן. הלה ראה בקיומן של מגמות בדלניות בירדן נתון ודאי. בהסתמכו על החלטתה של עצרת האו"ם על איחוד חבש ואריתראה תוך כדי מתן אוטונומיה מוגבלת לזו האחרונה, דיבר אבן על האפשרות להביא לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בין מדינת ישראל לבין העולם הערבי על בסיס אותו 'מודל'. וכך כתב:

בשבוע שעבר אישרה עצרת האו"ם את תוכנית איחוד חבש ואריתראה [...] למעשה, סופחה אריתראה לממלכת חבש, והובלעה לתוכה, תוך שמירת זהות מנתלתית ופנימית בלבד. ראוי שניתן דעתנו על המאורע הזה כתקדים אפשרי לפתרון בעיית גבולותינו ביום מן הימים. אין כל סיכוי להודמנות לתיקון מצב זה באמצעים צבאיים. מאידך גיסא, קיימים אי-אילו גורמים ונסיונות במשולש, המהווים ראשית כיוון לקראת הינתקות מירדן, ופניית פלשתין הערבית מערבה לים התיכון הישראלי, על נמליו וקשריו הבינלאומיים והמסחריים [...] השיטה הפדרלית תאפשר למשולש לנהל את ענייניו

86. תדריך למשלחת בלוזאן, 25 ביולי 1949, א"מ חצ 2446/6. בנוגע לסוגיה זו כותבת ימימה רוזנטל: 'בעיצומה של ועידת לוזאן, רבו פניות של משלחת פליטים פלשתינאית אל נציגי ישראל לסייע בעדם לעורר תסיסה בגדה נגד המלך עבדאללה, ולהקים חבל אוטונומי, שיהיה קשור לישראל [...] שרת ראה יתרון בהתפתחות זו, בשל שיפור המיקוח כלפי עבדאללה, שלא יראה את סיפוח הגדה אליו כמונח בכף ידו. אך הוא הזהיר מפני תמיכה בתסיסה, שתוצאותיה אינן ידועות מראש. שרת היה ריאליסטי דיו כדי להעריך, כי השאלה המרכזית היא מי יוציא את עבדאללה מן הגדה, והוא חשש מפני התחייבויות כלפי האוכלוסיה בגדה, שישאל לא תוכל לעמוד בהן. עמדתו של בן-גוריון אינה שונה במהותה מזו של שרת. אוזנו היתה כרויה לאינפורמציה הזורמת מן הגדה, והוא קבע כי אם האוכלוסיה באמת מתנגדת לעבדאללה, ויש סיכוי לכונן בגדה אוטונומיה תקשורה לישראל, אזי צריך לשקול את העניין. ברוח זו כיוונה משלחת ישראל את מהלכיה בוועידה, אך תוצאות של ממש לא היו לפעילותה'. ראה: ימימה רוזנטל, 'דוד בן-גוריון ומשה שרת מול הכרעות במדיניות החוץ הישראלית, 1949', סקירה חודשית, כה, 11 (דצמבר 1988), עמ' 20.

87. תזכיר לשר החוץ, 27 בינואר 1953, א"מ חצ 2408/13.

88. ש.ס.

הפנימיים באמצעות מוסדותיו המחוקקים [...] בתנאים אלה, ייהפך הגבול הקיים לגבול מנהלי גרידא, דוגמת גבולות המדינות הנפרדות מהם מורכבת ארצות־הברית. ריכוז סמכויות לעניינים הייצוגיים ובטחוניים בבירת ישראל, ירושלים, יהיה מעין סיפוח המשולש לישראל, למעשה, ועליידי כך תיחלץ ישראל ממחנק הגבול הקיים.⁸⁹

לא ברור מה היתה תגובתו של בן־גוריון להצעות אלה. יש להניח כי היה מקבל בברכה אפשרות של שינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי 'לטובת ישראל' בדרכי שלום. עם זאת, להערכתנו הוא לא שלל לחלוטין שימוש באמצעים כוחניים להשגת מטרה זו, בנסיבות מסוימות, שאותן הגדיר במסגרת של 'קווים אדומים'. דעתו היתה כי פריצתם של 'קווים אדומים' אלה מצדן של מדינות ערביות עשויה להייב את מדינת ישראל לפעול באמצעים כוחניים לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי. בין ההתפתחויות האפשריות שאותן הדגיש בן־גוריון כפריצה של 'הקווים האדומים' היו בעיקר נפילתו של המשטר המלוכני בירדן, כניסת כוחות ציראקיים לירדן וסיפוח ירדן לציראק. ואכן, רצה עבדאללה, מלך ירדן, סימן בעיני בן־גוריון שינוי מהותי בסטטוס־קוו באזור וגרם לו לשקול ביצוע פעולה צבאית בירדן, הגם שהמשטר המלוכני נשאר על כנו.⁹⁰ בן־גוריון ידע כמובן שפעולה מעין זו עלולה לגרור תגובה בריטית חריפה, גם במישור הצבאי. נראה שמשום כך ביקש להציע לבריטניה מעין 'עסקת חבילה' - פעולה בו־זמנית של צה"ל הן בירדן והן בכיוון תעלת סואץ, כדי להבטיח את האינטרסים האסטרטגיים־כלכליים של בריטניה באזור התעלה. למשה שרת ולראובן שילוח, שבאו להיוועץ עמו בעקבות רצה עבדאללה, אמר בן־גוריון:

יש לבדוק הקרקע, בשיחה עם צורצ'יל [צ'רצ'יל]. יש לו חזון והוא מכיר העולם הערבי ואותנו. יש להסביר לו שאנו מוכרחים להגיע לירדן, ואולי גם לסואץ, ולהפוך את התעלה [תעלת סואץ] לתעלה בינלאומית. אמריקא [אמריקה] דוחקת רגלי אנגליה מפרס, ועלולה לעשות זאת [גם] בארצות הערבים [ערב], ויש אינטרס משותף עם האנגלים.⁹¹

89. תזכיר לשר החוץ וראש הממשלה, 26 בדצמבר 1952, א"מ חצ 2408/13.

90. בדונו בעמדותיו של בן־גוריון בסוגיית הסטטוס־קוו הטריטוריאלי מבחין החוקר אבי שליים בין התקופה שבה מלך המלך עבדאללה בירדן ובין התקופה שלאחריה. בין השאר הוא כותב: 'המשבר [שנבע מרצה המלך עבדאללה] הגביר את תיאבוננו של בן־גוריון להתפשטות טריטוריאלית. הדבר אינו מפתיע לחלוטין, שכן בכל הנוגע ליחס כלפי הערבים היה [בן־גוריון] קרוב יותר לזאב זיבטינסקי ומנחם בגין מאשר לחוגים המתונים במפלגתו־הוא. עד 1951 הוא קיבל את הסטטוס־קוו הטריטוריאלי, ומכל מקום לא עשה דבר לשנות אותו באורח מכונן. מותו של עבדאללה היווה נקודת־מפנה במחשבתו של בן־גוריון. הוא הגיע למסקנה כי לא ניתן יהיה להגיע לשלום עם הערבים באמצעות משא־ומתן [...] בנוסף הוא לא ראה כל סיבה שמדינת ישראל לא תרחיב את גבולותיה עד לירדן, כדי שתקבל יותר עומק אסטרטגי, ולתקן את השגיאה של 1948, שאותה הוא כינה "בכייה לדורות". ראה: שליים, הקנוניה, עמ' 610.

91. יומן בן־גוריון, 23 ביולי 1951, אב"ג.

בו בזמן פנה בן-גוריון אל הרמטכ"ל דאז, מרדכי מקלף, כדי לברר מהו הכוח הצבאי העומד לרשותנו לצורך כיבוש השטח עד לירדן. אין ספק שמהלך זה משקף את רצינות כוונותיו של בן-גוריון. תשובת מקלף היתה חד-משמעית: 'בהתראה [בהתרעה] של ארבעה ימים אפשר לגייס 7-8 חטיבות מוגברות [...] זה יספיק לכיבוש השטח, ויש לנו כוח רורבי לשמור על קווי הגבול הסורי והמצרי'.⁹²

אישים שונים במערכת הפוליטית, ובראשם שרת, נטו לעתים להציג תפיסה זו של בן-גוריון כביטוי למדיניות אסטרטגית שמטרתה להביא לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי באמצעים כוחניים, ולהסבירם בהתפתחות נסיבות שכביכול מעניקות לישראל הצדקה לפעול בדרך זו. מדיניות מעין זו, טען שרת, היא למעשה מדיניות של מלחמה יזומה, 'מלחמת בְּרָה', שמדינת ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה לאמצה כמדיניות מקובלת. הוא סבר כי רק מלחמה הנכפית על מדינת ישראל מצד אויבותיה יכולה להיחשב מלחמה צודקת מנקודת ראותן של מדינת ישראל ושל המערכת הבין-לאומית.

לדברי שרת, הדוגמה המובהקת לכך היא מלחמת העצמאות. במלחמה זו, טען שרת, נראה היה בעליל כי מדינת ישראל עומדת בסכנת הכחדה, ולפיכך היתה אהדת העולם כולו נתונה לה. על רקע זה ניתן היה להצדיק את ההתרחשויות שהלו במהלך המלחמה כתגובה לתוקפנות הערבית הבלתי צודקת שקדמה לה. עתה, סבר שרת, אם תפרוץ שוב מלחמה, לא יהיה אפשר להצדיק אותה באותה מידה, והאשמה תיפול בכל מקרה על כתפיה של מדינת ישראל. באחד מנאומיו אמר שרת:

המלחמה הקודמת [מלחמת העצמאות] לא באה ביוזמתנו. [...] היוזמה באה מצד אחר. זה קבע את כל עמידתנו והתגוננותנו במלחמה ההיא, וזה קבע את הדרך המלחמה ההיא בעולם כולו. העולם כולו ידע אז שאנו גלחמים מלחמה צודקת, אנו נלחמים מלחמה של הצלת עצמנו, מלחמה לחיים ולמוות, אין לנו כל ברירה. זה קבע את הרגשת היישוב במלחמה ההיא, הרגשה של עמידה עם הגב אל הקיר - ללא כל ברירה. זה קבע את הרגשת העם היהודי, את עזרתו

92. שם, 21 ביולי 1951. שנים ספורות לאחר מכן, בקיץ 1958, כאשר משטרו של המלך חוסיין שב והתערער, עלתה מחדש האפשרות של פעולה צבאית לכיבוש שטחים בגדה המערבית של ירדן. ביומנו כתב בן-גוריון: 'חיים [לסקוב, הרמטכ"ל] מסר לי שעשה כל ההכנות לתפוס את הר הצופים - אם ידרש [יידרש הרבר]. הכין לכך ארבעה גדודים. לא יצטרך להיכנס לעיר העתיקה. יתפוס המשטרה, שיך [שיח'] גירח ועוד. בשטח, לדבריו, יושבים כחמישה עשר אלף איש - בתוכם כל הקונסולים הזרים שאינם יושבים בעיר העתיקה, יומן בן-גוריון, 27 ביולי 1958, אב"ג. בן-גוריון עצמו דיבר - באורח מסויג למדי - על אפשרות של פעולה טריטוריאלית מוגבלת בנסיבות שנוצרו: 'עומדות לפנינו שלוש בעיות: מליון הערבים, העיר העתיקה (העולם הערבי והמוסלמי לא ישלים עם שלטוננו על המסגד והקבר הנוצרי) ויחס [ויחס] רוסיה וארה"ב. אמרתי ליגאל [ירדן] שאני רואה אפשרויות [אפשרויות] אלה: כיבוש הר הצופים, פְּנָאום ירושלים העתיקה, תיקון הגבול עד רכס ההרים שבין מישור התוף ובין עמק הירדן. גם זה כרוך בסכנות מרובות', יומן בן-גוריון, 16 באוגוסט 1958, אב"ג.

במימון ובכסף. זה קבע את יחס המעצמות [...] אהדת העולם במידה מכרעת היתה נתונה לנו. אם אנו מדברים על המלחמה העתידה, היא מכל הבחינות לא תהיה כזאת. אנו לא נוכל, איך שנסדר את העניין ואיך שנתחכם, להשתחרר מאשמה שהמלחמה באה ביוזמתנו ובגללנו [...] זה יקבע מעמד היישוב ואת יחס העם היהודי בעניין זה [...] לא תהיה הרגשה לעם הוזה היושב בציון, כי לא היה מנוס, כי לא היתה ברירה.⁹³

מלחמה כזו, הוסיף וטען שרת, עומדת בסתירה לאינטרס הישראלי להגיע להסדרי שלום עם העולם הערבי. באחד מנאומיו אמר:

צריך לרעת שאם המדיניות שלנו היא לחטוף הזדמנויות בתקופה הזאת, כדי לתקן את הרע [דהיינו, את התוצאות הטריטוריאליות של מלחמת העצמאות], אז זו לא מדיניות של שלום. אולי זו המדיניות הטובה והנכונה, אבל זו לא מדיניות של שלום. באשר מדיניות זו פירושה שמירת המתח ולא החלשתו. פירושה, כל הזמן, תוספת דלק לאש השנאה, פירושה הפרעה לגורמי שלום בעולם הערבי - במידה שישנם, ואם הם ישנם [...] הקובע הוא מה אנו חושבים, למה אנו מתכוונים, כי מחשבותינו וכוונותינו קובעות ודוחפות להתפתחות פעולות [...] ויוצרות בתוכנו אווירה מסוימת, המתבטאת במאה ואחד דברים קטנים, המצטרפים לחשבון גדול.⁹⁴

שרת גם הזהיר מפני התוצאות המדיניות החמורות העלולות לנבוע ממלחמה יזומה מצד ישראל. הוא טען כי מלחמה כזו עלולה להוביל למעורבות של המעצמות הגדולות נגד ישראל, והזכיר את חווה ההגנה בין ירדן לבריטניה, המחייב את בריטניה לחוש לעזרת ירדן אם זו תותקף. כמו כן ציין כי המעצמות יכולות לפעול נגד ישראל בדרכים שונות - החל בהטלת סנקציות כלכליות ומצור ימי וכלה במעורבות צבאית גלויה. באחד מנאומיו אמר שרת:

מלחמה חדשה כזאת תהיה אחרי [מלחמת] קוריאה. [...] אחרי ההוכחה שאו"מ יכול להתערב התערבות צבאית [...] מנין [לנו] שארה"ב ואנגליה לא תתערבנה במלחמה זו [...] אני רוצה לאמר, אין כלל צורך בהתערבות עליידי משלוח צבא [...] די שהצי של ארה"ב ושל אנגליה בים התיכון יסגרו לנו את נמלי הארץ כדי שאנו ניחנק. ואפשרויות אלה נשקלו [...] יכול להיווצר מצב שבו גם אמריקה וגם אנגליה תהיינה מעוניינות ללמד אותנו לקח יסודי מאוד [...] מפני שלנו הולך ויוצא שם של מדינה הסבורה כי לה מותר הכל [...] היא איזה בן יחיד בינלאומי.⁹⁵

93. ועדה מדינית של מפא"י, 12 במאי 1954, אמ"ע.

94. התייעצות מדינית, 1 באוקטובר 1952, א"מ חצ ב/2446/7.

95. ועדה מדינית של מפא"י, 12 במאי 1954, אמ"ע.

ולבסוף, הזהיר שרת, מלחמה כזו – גם אם תסתיים בניצחון צבאי – עלולה להיות הרת אסון מבחינה דמוגרפית. שרת העריך כי השתלטות צה"ל על שטחים בארץ-ישראל לא תוביל לבריחת האוכלוסייה הערבית משטחים אלה כפי שקרה בשלבים הראשונים של מלחמת העצמאות. לפיכך, בעקבות הכיבוש תיכלל בשטחי מדינת ישראל אוכלוסייה ערבית עוינת, שתפגע בנפשו המדינה ותעמיד בסכנה חמורה את אופיה היהודי: 'הניצחון [במלחמה כזו]', הזהיר שרת, 'יכול להיות נצחון שעוד אחד כמוהו ואבדנו. מאיזו בחינה? מבחינת התוצאות הדמוגרפיות של המלחמה. אינני מניח שהמלחמה העתידה, נניח אם נכבוש את שארית שטחה של ארץ-ישראל עד לירדן, שהיא תסתיים באותה יציאה המונית של ערבים כמו שנסתיימה המלחמה הקודמת'.⁹⁶

מן הקוטב האחר של הקשת הפוליטית עמדו אישים – בעיקר ממפלגות הימין ומקרב אנשי אחדות-העבודה – אשר הציגו, באורח מפורש או מרומז, הצעות לאימוץ דרך פעולה יזומה לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי. אחד הבולטים ביניהם היה יגאל אלון – מפקד הפלמ"ח במלחמת העצמאות. במכתב 'אישי' ו'סודי ביותר' ששיגר לבן-גוריון זמן קצר לאחר תום מלחמת העצמאות דן אלון באפשרות ליוזם שינוי בסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנוצר בעקבות מלחמת העצמאות. לאחר שהוא מפרט את הסכנות המאיימות על מדינת ישראל בקווי הגבול הנוכחיים (בחזית המזרחית), כותב אלון:

אין לראות את פתרון הגנת מרכז הארץ על-ידי 'שיפור טופוגרפי' של קו ההגנה שלנו. עלינו להתור להשגת 'עומק' מתקבל על הדעת, אשר יחד עם עריכה נכונה של הכוח והתבצרות מתאימה, יוכל להיות ערובה מספיקה לבטחון המדינה [...] אין לתאר קו גבול יותר איתן מאשר קו הירדן לאורכה של הנה [ההדגשה במקור]. יתרוננו של קו הירדן אינו רק במימיו, אשר אינם מהווים מכשול מכריע נגד צבא מודרני. אולם, בקעת הירדן לכל אורכה, הנמשכת למרגלות הרים תלולים ורצופים לאורכה של הארץ, מהווה קו הגנה טבעי, הניתן להגנה יעילה ביותר ובאמצעים קטנים יחסית גם נגד צבא מודרני כצבא הבריטי.⁹⁷

אלון ידע היטב כי מימוש תוכנית מעין זו כרוך באילוצים מדיניים ודמוגרפיים כבדי משקל, אך הציג טיעונים נגדיים שהיו אמורים להמעט, במידה זו או אחרת, את חומרתם של אילוצים אלה. באשר להיבט המדיני, אלון היה סבור כי המערכה שתביא לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי תהיה קצרה, וכי אפשר יהיה לקבוע עובדות בשטח לפני שהמערכת הבין-לאומית תספיק להתארגן לפעילות נגדית – מה גם שמדינת ישראל תוכל למצוא טיעונים שונים להצדקת מהלכיה. מכל מקום, סבר

96. שם.

97. אק"מ, הטיבה 15/אלון, מכל 4, תיק 1.

אלון, בסופו של דבר יחלוף גל האיומים והמהאות, ואילו בשטח ייקבעו עובדות טריטוריאליות למשך שנים ארוכות.⁹⁸

גם ההיבט הדמוגרפי - דהיינו, הסיכון שיתוסף מספר גדול של פליטים פלסטינים למדינת ישראל - לא היה בעיניו גורם העשוי להכשיל תוכנית זו. 'חלק ניכר, ובייחוד הפליטים', כתב, 'ייסוג מזרחה מחמת הפעולות הצבאיות. באשר לחלק שיישאר - נמצא בוודאי פיתרון, אשר יניח להם להתקיים בכבוד ויאפשר לנו למנוע סכנות צבאיות. על כל פנים, מוטב שאוכלוסיה זו תימצא בשליטתנו ותחת פיקוחנו מאשר תהיה שרויה תחת השפעת האויב, ותשמש כמקור גיוס לארגון צבא גדול נגד מדינת ישראל.'⁹⁹

התבטאות דומה לזו של אלון, אם כי בלשון נחרצת פחות, השמיע גם משה דיין בתפקידו כאלוף פיקוד דרום. בישיבה סגורה ומצומצמת, כשנתיים לאחר תום מלחמת העצמאות, דיבר דיין דברים ישירים למדי בזכות פעולה יזומה לשינוי הסטטוס־קו הטריטוריאלי. דומה כי רק משום היותו לובש מדים נמנע דיין מלהביע את עמדותיו במילים מפורשות יותר, והסתפק כביכול בהצגת האופציות העומדות לפני ההנהגה:

המערכה הראשונה בתהליך של הקמת ישראל כמדינה עצמאית לא נשלמה עדיין, כיוון שלא קבענו עדיין אם דמותה המרחבית של המדינה כיום היא דמות סופית. המדינה חייבת להחליט אם גבולותינו הקיימים מספקים אותנו ויישארו כמות שהם בעתיד. לגבי ההישגים אשר הושגו במלחמת השחרור, הרי הזמן פועל לטובתנו. [לעומת זאת] אם [אנו סבורים כי] גבולותינו [הנוכחיים] אינם הגבולות הסופיים - אזי הזמן פועל לרעתנו [...] בעקבות מלחמת העולם [השנייה] נוצר במזרח התיכון מצב המאפשר שינויים. מצב זה לא חלף עדיין [...] אולם האפשרויות חולפות עם הזמן [...] תקופתנו עדיין כשרה לתמורות.¹⁰⁰

במקביל להתבטאותו זו, הזהירה יחסית, ניסה דיין לשכנע את בן־גוריון לנצל את חוסר נכונותם של הירדנים למלא אחר האמור בסעיפים מסוימים בהסכמי שביתת הנשק (בעיקר חופש גישה למקומות הקדושים ליהודים בעיר העתיקה של ירושלים) כדי לכבוש מידיהם שטחים מזרחית לקווי שביתת הנשק. בעדות מאוחרת בעניין זה סיפר דיין על הצעתו ועל המניעים שהביאו את בן־גוריון לדחותה:

98. ש.ם.

99. ש.ם.

100. ישיבת הצירים, יולי 1950, א"מ תז 2446/6. עוד קודם לכן כתב בן־גוריון כיומנו את הדברים הבאים על משה דיין: 'נלווה אלינו משה דיין [...] בירושלים הסכסוכים: 1. [הירדנים] מסרבים לקיים הסדר רודוס על גישה חופשית להר הצופים. משה [דיין] מציע לגשת בכוח ואז יסתדרו. אינו חושש שתפרוץ מלחמה. 2. הר ציון - יש להקים בו "מקום קדוש" יהודי. לפי המושלימים יש בו קבר דוד. יש להפוך עתיקות. ייתכן שיש בו מחילה לעיר העתיקה, יומן בן־גוריון, 28 בספטמבר 1949, אבי"ג.

אני באתי ודברתי על לבו [של בן-גוריון] שאנחנו נכבוש בכוח את הר הצופים ואת לטרון, ואת העיר העתיקה - היות וירדן אינה מגשימה את הסכם שביתת-הנשק, סעיף 8¹⁰¹ ואז, באתי לבן-גוריון ואמרתי לו: 'ראשית, אנחנו יכולים לעשות זאת, יש בכוחנו (הייתי אז מפקד ירושלים) לעשות זאת. תוך שעות אחדות אנחנו יכולים לקחת את כביש לטרון, לפתוח אותו, ולכבוש את הר הצופים. שנית, הם [הירדנים] חתמו חוזה, הם חתמו על הסכם שביתת-נשק, ואתה, בן-גוריון, אינך מצפה שהירדנים יהיו אחראים לזה שאנחנו נקבל את זכויותינו. החובה לקבל את הזכויות המובטחות לנו בהסכם חלה עלינו. הם אינם מגשימים את זה, אנחנו צריכים להגשים זאת. אז, בוא נעשה זאת'. אבל, פתות או יותר, הוא [בן-גוריון] אמר, נדמה לי שאפילו הראה לי מכתב שקיבל באותו הזמן מגיורא יוספטל, שהיה ממונה על קליטת העולים, ובו נתונים על מספר התימנים שהגיעו לארץ, ואיזה אחוז גדול מהם חולים, ועל מחלות שהתפתחו במעברות. ומצד שני, הלחצים הפוליטיים מצד הבריטים בעיקר, להחזרת הערבים לדרום [...] והוא אמר: 'שום דבר אחר אינו קודם לפעולה הזאת עכשיו - להביא יהודים לארץ, וליישב את הנגב.'¹⁰²

מעדות זו ומעדויות אחרות עולה אפוא כי בן-גוריון הסתייג מן ההצעות לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בדרך של פעולה צבאית יזומה. ואולם, עד כמה שניתן להתרשם, אין בהסתייגותו שלילה עקרונית של המגמה לחולל שינויים בגבולות המדינה באמצעים כוחניים. בן-גוריון נימק את עמדותיו בעניין זה בראש ובראשונה באילוצים מדיניים ודמוגרפיים ובצורך להעניק, בנסיבות הקיימות, עדיפות עליונה לצרכים חברתיים-כלכליים דוחקים. באחת הישיבות בפורום מצומצם (אפריל 1949) פירט בן-גוריון באריכות את עמדותיו בסוגיה זו, ובין השאר אמר:

המדיניות, הפנימית וההיצוגית, של מדינה נקבעת תמיד על-ידי האינטרס המרכזי של אותה מדינה. [...] השאלה היא: מהו האינטרס של מדינת ישראל בשעה זו? ובכן, האינטרס [שלנו] הוא קליטת העלייה [ההדגשה במקור] [...] בעלייה תלוי גם גורל המדינה. אמנם זכינו בכיבושים, אבל בלי התיישבות, אין לכיבושים ערך מכריע [...] ההתיישבות - זהו הכיבוש הממשי. [...] בכל קו פעולה יש גם צד שלילי. [...] אפשר להוכיח שטוב יותר היה לכבוש את המשולש, לכבוש בעמק הירדן, לכבוש בגליל וכו'. אבל

101. הכוונה לסעיף 8 (2) בהסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן, הקובע, בין השאר: 'חופש תנועה בדרכים חיוניות, בכללם דרך בית-לחם ודרך לטרון-ירושלים; חידוש עבודתם הסדירה של המוסדות התרבותיים וההומניטריים שעל הר הצופים וגישה חופשית אליהם; גישה חופשית אל המקומות הקדושים ואל מוסדות תרבות והשימוש בבית הקברות שעל הר הזיתים'. ראה: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ג, שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948-יוני 1949, ירושלים תשמ"ג, עמ' 717.

102. היום הזה, 13 באוקטובר 1976.

דברים אלו אינם מתיישבים עם קליטת עולים, אינם מביאים לנו את מקסימום התועלת מבחינה זו, מבחינת העניין המרכזי והחינוכי, ועניין חיוני זה הוא הקובע והוא המחייב אותנו למאמצים להגיע לידי שלום עם הערבים.¹⁰³

מהתבטאויותיו של בן־גוריון עולה אפוא כי לפי תפיסתו, פעולה כוחנית למען שינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי תיחשב כדרך פעולה אפשרית אך ורק אם יקרה אחד מן השניים: אם יקדמו לה אירוע או התפתחות בעולם הערבי שיהיה בהם איום על אינטרס לאומי ראשון במעלה של מדינת ישראל, או אם תיגרם פגיעה בוטה ב'קווים' אדומים של מדינת ישראל קבעה לעצמה במערכת יחסיה עם העולם הערבי, אשר תצדיק כשלעצמה פעולה כוחנית. את עמדותיו אלה היטיב בן־גוריון לבטא בפגישה עם מנהיגי מפ"ם, חזן ויערי: 'לנו', אמר, 'אין עניין בתוקפנות נגד מישהו - אפילו לא נגד הערבים. בעניין זה, אני חולק על שני ידידים [!:] שלי, יגאל אלון ומנחם בגין. לנו לא נחוצות טריטוריות נוספות, אלא יותר יהודים, אם כי הגבולות [הקיימים] אינם אידיאליים, אבל ככה זה'.¹⁰⁴

במקום אחר שב בן־גוריון ומביע את הסתייגותו מפעולה יזומה שמטרתה להביא לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי שנוצר בעקבות מלחמת העצמאות. 'אני נגד מלחמת התפשטות', הוא קובע נחרצות, 'אלא אם זו תוטל עלינו. בעייתנו היא חוסר יהודים ולא חוסר שטח - בתקופה זו. כיבוש עד הירדן הוא רווח מפוקפק עכשיו. או שהערבים יישארו - ז"א [זאת אומרת] תוספת של מיליון ערבים במדינה, יותר משאנו מסוגלים לשאת. אם יברחו - תגדל בעיית הפליטים מעבר לירדן, ו[כתוצאה מכך תהיה] הגברת השנאה הערבית. החמצנו בשעת מלחמת הקוממיות דבר מה חשוב - אבל הנעשה אין להשיב'.¹⁰⁵

כדוגמה להמחשת תפיסת עולמו של דוד בן־גוריון בסוגיה הטריטוריאליית ניתן לציין את מבצע קדש. את המבצע יזמו ישראל, בריטניה וצרפת מתוך שיקולים מדיניים ואסטרטגיים מגוונים. עם זאת, השיקול של שינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי

103. תיק פרוטוקולים של פגישות, 12 באפריל 1949, אב"ג.

104. שם, 7 באוגוסט 1955.

105. יומן בן־גוריון, 20 באוגוסט 1954, אב"ג. שנה לאחר מכן, כששב בן־גוריון לכהן כראש הממשלה וכשר החוץ, אמר לחבריו בממשלה: 'לא אשתתף בשום ממשלה אשר לא תנהג במדיניות בטחון המקובלת עלי: קיום קפדני מצדנו של חוץ שה"נ [שביתת הנשק]. חתימה לשלום עם שכנינו. שלילת כל שאיפה לכיבושים טריטוריאליים (חסרים לנו בתקופה זו יהודים ולא שטחים)', יומן בן־גוריון, 31 ביולי 1955, אב"ג. את השיקול הדמוגרפי, שנבע מאי־ברירתם של הערבים, שב והוכיח בן־גוריון גם בהודמנויות אחרות. למשל, בקיץ 1958, כששלטונו של המלך חוסיין עמד בסכנת התמוטטות ועלתה האפשרות של השתלטות ישראלית על שטחים בגדה המערבית, כתב בן־גוריון כיומנו את הדברים הבאים: 'חיים [לסקוב, הרמטכ"ל] רוצה לכבוש הר חברון ורכסי צפון ירושלים עד שכם. הפעם הערבים לא יברחו, יומן בן־גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

בהחלט לא נעלם מעיניהם של מקבלי ההחלטות, ובן-גוריון בראשם, והוא בא לירי ביטוי בדברים שאמר בן-גוריון לפני המבצע ובמהלכו.¹⁰⁶ אמנם קשה להניח ששיקול זה היה השיקול המכריע בעת ההחלטה על מבצע קדש, אך לאחר שהוחלט על המבצע, לא כל שכן לאחר שהמבצע הושלם וחצי האי סיני נפל בשלמותו לידי ישראל, ראה בכך בן-גוריון הזדמנות לשנות באופן מהותי את הסטטוס-קוו הטריטוריאלי. לנו נראה כי עמדה זו היתה מקובלת גם על משה שרת. אף שהתנגד למגמה 'האקטיביסטית' של בן-גוריון, הביע גם הוא אי שביעות רצון ממת הגבולות שנקבעה לאחר מלחמת העצמאות ודיבר על הצורך לשנותה. מובן שלדעתו, הדרך המועדפת להשיג מטרה זו היתה הדרך המדינית. בישיבת הממשלה (פברואר 1949) ביטא שרת את עמדתו בעניין באמרו:

אשר לגבולות, אם מדברים על סיפוח [הגדה המערבית לירדן] יהא לנו לתבוע שינויי גבולות. הקווים הקיימים צריכים תיקונים. כדוגמה הבאתי את עמק החוף המרוחק 12 מייל מחוף הים. ואם זה הגבול, השאלה היא: מה מעבר לגבול הזה? אם מעבר לגבול הזה נמצאת מדינה ערבית קטנה, אפשר לקבל [גבול זה]. אבל אם חלק זה יסופח לעבר הירדן, אשר עלולה להתאחד עם עיראק, הרי זה נהפך לגבול של אימפריה ערבית, עם פוטנציאל אחר לגמרי. ולכך אין אנו יכולים להסכים.¹⁰⁷

להערכתנו, לא שלל שרת לחלוטין גם פעולה כוחנית לשינוי הסטטוס-קוו הטריטוריאלי. ואולם, מנקודת מבטו חשובה היתה בעיקר הדגשת אופיה הצודק והמוסרי של פעולה כזו בעיני הקהילייה הבין-לאומית. 'מדינת ישראל', הבהיר באחד מנאומיו, 'לא תסתבך בהרפתקנות צבאית מתוך מטרה יזומה של כיבוש שטחים ולהתרחב [והתרחבות] [...] אולם אם הערבים, בטפשותם או ברשעותם, יביאו לידי יצירת מצב בו תוכל ישראל להרחיב את גבולה בלי פגיעה חזיתית במושגי הצדק וההגינות המקובלים בין מדינות, ובלי שיהיה צורך לפגוע באוכלוסייה ערבית - צריך יהיה לשקול את הדברים'.¹⁰⁸

106. על התבטאויות בן-גוריון בעניין זה ראה: ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש, תל-אביב 1996, עמ' 458-459. כנאום שנשא שנים רבות לאחר מבצע קדש הדגיש בן-גוריון את המטרה הטריטוריאלית של המבצע. וכך אמר: 'שלוש מטרות ראשיות הצבנו לעצמנו במבצע סיני: א. השמדת כל הכוחות שארבו כל הזמן להכריענו. ב. שהרור שטח המולדת, שנתפס עלידי הפולש [הכוונה, קרוב לוודאי, לרצועת עזה]. ג. הבטחת חופש השייט במיצי אילת וגם בתעלת סואץ'. ראה: מפגש עם בן-גוריון, 3 במאי 1963, אב"ג, תיק נאומים.

107. ישיבת ממשלת ישראל, 9 בפברואר 1949, תרשומת ישיבות הממשלה, א"מ.

108. ישיבת הצירים, יולי 1950, א"מ חצ 2446/6.

סיכום

את תפיסת הסטטוס־קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות הנחו, להערכתנו, שתי מגמות מרכזיות. המגמה האחת התבטאה בהצהרותיהם הפורמליות של אישים מרכזיים בהנהגת המדינה בדבר נכונותה של מדינת ישראל להגיע להסדר שלום עם מדינות ערב על בסיס קווי הגבול שנקבעו לאחר מלחמת העצמאות. על מגמה זו התבססה התפיסה שמדינת ישראל השלימה, הלכה למעשה, עם מפת קווי שביתת הנשק שלאחר מלחמת העצמאות. המגמה השנייה שיקפה את הפן הפחות פורמלי של תפיסת הסטטוס־קוו הטריטוריאלי, ובאה לידי ביטוי בהפגנה מתמשכת של אי שביעות רצון ממפת קווי שביתת הנשק שנתגבשה בעקבות מלחמת העצמאות. נראה כי מקורה של תחושה זו היה במחשבה שמפת גבולות שביתת הנשק מקובלת על מדינת ישראל בעיקר משום שהיא מחויבת המציאות בתוקף הנסיבות המדיניות, הצבאיות והדמוגרפיות שנוצרו בתום המלחמה. מפת גבולות זו נתפסה אפוא כמעין 'הוראת שעה', שבעיקרו של דבר נובעת מן האילווצים החמורים שהוטלו על מדינת ישראל ומנעו ממנה להרחיב את גבולותיה בשלבים האחרונים של מלחמת העצמאות. לפיכך נטען כי מדינת ישראל אינה חייבת לראות במפת הגבולות הנוכחית מפה טובה בפני עצמה, ובוודאי לא את מפת גבולותיה הסופית.

על רקע תפיסה זו היו שטענו כי על מדינת ישראל לפעול לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי, ובנסיבות מסוימות אף לעשות זאת בדרך פעולה כוחנית. נסיבות אלו הוגדרו כהפרת 'קווים אדומים' מצד מדינות ערביות, התפתחות אירועים בעולם הערבי העלולים להעמיד כסכנה אינטרסים חיוניים ביותר של מדינת ישראל, קיומה של סבירות נמוכה להתנגשות עם המעצמות על רקע פעולה כזו, והתחשבות מתמדת בצרכיה הפנימיים של מדינת ישראל – קליטת עלייה והבטחת רוב יהודי.

להערכתנו, שתי המגמות הללו דרו בכפיפה אחת בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות. לפיכך, המבקש לעמוד על תפיסת הסטטוס־קוו הטריטוריאלי בשנים אלה לא יוכל להתבסס אך ורק על המגמות הפורמליות, המשקפות השלמה מלאה מצד ישראל עם קווי שביתת הנשק. יהא עליו לבחון במקביל גם את המגמות הלא־פורמליות. אמנם ניתן לטעון כי חשיבותן של מגמות אלה לעיצוב מדיניותה של ישראל כלפי העולם הערבי פחותה מחשיבותו של ההיבט הפורמלי. ואולם, להערכתנו אין להמעיט בחשיבותן של העמדות הלא־פורמליות. ביטויין תרם רבות להיווצרותה של אווירה, שבה הוצגה המפה הטריטוריאליה שנתגבשה לאחר מלחמת העצמאות כ'החמצה', וממילא עודד, בנסיבות מסוימות, נקיטת פעולה מצד ישראל לשינוי הסטטוס־קוו הטריטוריאלי.